

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Дипломски рад

Слободан Јовановић и Српски културни клуб

Ментор:

Проф. др Мира Радојевић

Студент:

Јула Каменовић ис 13/106

Београд

Септембар 2018.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	2
I Увод	4
<i>1)Југословенске прилике</i>	4
<i>2)О Слободану Јовановићу</i>	9
II Стварање Српског културног клуба	13
<i>1)Оснивање Клуба и његови чланови</i>	13
<i>2)Питање ствараоца Клуба</i>	16
III Рад Српског културног клуба	23
<i>1)Циљеви и задаци</i>	23
<i>2)Култура или политика?</i>	25
<i>3)Преломни 26. август</i>	28
<i>4)Српски глас</i>	31
<i>5)Политичка разматрања председника Клуба</i>	36
<i>6)Критике упућене председнику Клуба</i>	39
IV Почетак краја	42
<i>1)Конспирација и 27. март</i>	42
<i>2)Гашење Српског културног клуба</i>	47
V ЗАКЉУЧАК	50
Извори и литература	52

Предговор

Као историчар, писац, правник и политичар, Слободан Јовановић увелико је познат. Ипак, његовом деловању у оквиру Српског културног клуба није детаљно посвећивано нарочито пажње, те нам доста података још увек нису познати. Његова биографија богата је и сасвим дуга, међутим, углавном се само суштински прелазило преко његовог деловања као председника Клуба. У овом раду прецизирано су сагледана деловања Слободана Јовановића управо у периоду од краја 1936. године до пресудног 27. марта 1941. године, тј. за време постојања Српског културног клуба. О Слободану Јовановићу писали су многи, за овај рад од великог значаја биле су монографије Александра Павковића, *Слободан Јовановић: Један несентиментални приступ политици*, у којој се бавио о приступу Слободана Јовановића политичким питањима, те Бориса Милосављевића *Слободан Јовановић: теорија* и Небојше Поповића, *Slobodan Jovanović i jugoslovenska država – ideje i stvarnost*.

Овај период представља доба тешких спољашњих, али и унутрашњих политичких околности. Иницијатива за Стварање Српског културног клуба кренула је у доста специфично време. У време прилично нетрпељивих и агресивних политичких концепција у Европи, када су се већ и у Југославији видели знаци почетка новог рата огромних размера. То је време приближавања југословенске владе Немачкој и Италији, те самим тим и одступања од традиционалних савезника. Након пропасти Шестојануарске диктатуре, почело се са слободнијим политичким животом што је омогућило лакше прилике за формирање блокова другачијих мишљења. У околностима растројства српских политичких странака, јавила се потреба за један компактан српски национални покрет, какав је у Хрватској, на одређен начин, представљала Хрватска сељачка странка.

О одређеним аспектима деловања Српског културног клуба описале су пуно монографије и синтезе: Љубодрага Димића *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941 I*, Милорада Екмечића *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у новом веку (1492-1992)*, Небојше Поповића, *Slobodan Jovanović i jugoslovenska država – ideje i stvarnost*.

Врло значајни су извори које је објавио Перо Симић у *Искушења српске елите: документи о раду Српског културног клуба*, те фототипска издања *Српског гласа* која је приредио Милутин Стијовић. Као извори коришћени су углавном уводни текстови *Српског гласа*, ограничавајући се на претпоставци, да је испред њих стајала већина чланова Српског културног клуба, а самим тим и његовог председника. Од значаја су за ову тему и изјаве Слободана Јовановића појединим савременицима или штампи, те и разна писма која је писао Слободан Јовановић. Коришћени су меомари савременика, првенствено Драгољуба Јовановића, који је у својим *Политичким успоменама* и *Медаљонима* пуно записао о својим многобројим знаменитим савременицима, али и довео до једне тешке забуне у вези са питањем идејног ствараоца Српског културног клуба, дајући супротне информације. Такође, врло су значајни и мемоари Милана Јовановића Стоимировића, Косте Павловића, Михаила Константиновића, а највише Димитрија Ђорђевића, чији је отац био Александар Ђорђевић, један од значајних чланова Српског културног клуба у којем се нарочито бавио економским питањима. Поједини чланци из дневних листова, *Правде*, *Политике* и *Времена*, употпуњују историјски контекст и време неких важнијих догађаја, као и погледе тадашње јавности. На питање идејног ствараоца Клуба доста одговора дала је расправа Бориса Милосављевића *Питање покретача и оснивача Српског културног клуба*, док је за питање учешћа Слободана Јовановића, као и читавог Клуба у догађајима око 27. марта доста значајна расправа Момчила Зечевића *Slobodan Jovanović i 27. mart*

І Увод

1) Југословенске прилике

Након завршетка Првог светског рата настала је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Нова држава, 1921. године, имала је дванаест милиона становника са неједнаким историјским и политичким искуствима и различитим друштвеним и политичким пореклом. Национална структура Краљевине, колико год била непоуздана, према историчару Браниславу Глигоријевићу, показује да су Срби чинили 39%, Хрвати 23.9%, Словенци 8.5%, Муслимани 6.3%, Македонци 3.3%, Немци 4.3%, Мађари 3.9%, Албанци 4.0%, Румуни 1.6%, Турци 1.2%, Италијани 0.1%, словенске мањине 1.6% и остали 0.3%.¹ Становништво које је говорило српскохрватским језиком чинило је 74% грађанства Краљевине, док је 8.51 % говорило словеначким језиком.²

Идеја о уједињењу југословенских народа, те стварању заједничке државе била је плод новог доба. Она се јављала са развојем нових друштвено-економских односа, те распадањем феудализма, слабљењем османског и хабзбуршког царства, а снажењем грађанства у југословенским земљама и њиховим тежњама за осамостаљивањем. Ту идеју пратило је и схватање о историјској повезаности југословенских народа и њиховој етничкој сродности.³ Међутим, главни унутрашњи проблем ове државе био је како да се то становништво преобрази у Југословене. Требало је, дакле, створити заједнички идентитет за становништво које је до тада живело под седам различитих држава, као држављани независних држава Србије и Црне Горе, као становници Словеније и Далмације које су биле аустријска подручја, Војводине и Хрватске Славоније којима је владала Мађарска, Босне и Херцеговине којом је владала Двојна монархија, и Македоније којом је до 1912. године управљала Турска, а наредних шест година Србија. Иако је народима те нове државе био заједнички дух слободе и независности, није им свима био

---

¹ Branko Petranović. *Istorija Jugoslavije 1918-1988 I knj. Kraljevina Jugoslavija 1914-41*, Beograd 1988, 32.

² Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, Београд 2004, 376.

³ В. Petranović, *нав. дело*, 3.

заједнички дух националног јединства који би се рађао из заједничког језика, па ни осећај сродности у заједничкој култури.⁴

Већ на почетку образовања нове државе долази до извесних проблема. Заједничка влада Срба, Хрвата и Словенаца образована је тек три недеље након прогласа уједињења и то након дугог натезања око поделе мандата, те је образована концентрациона влада у коју су ушли представници свих народа и све три главне вере у земљи.⁵ Нова Краљевина имала је од почетка оштре унутрашње проблеме који су били изазвани ратним разарањима, великим људским губицима, дезорганизацијом саобраћаја, неповезаношћу свих делова државе, те најпре потребом прилагођавања различитим културама на којима су почивали њени саставни делови, са супротним погледима разнородних политичких снага на унутрашње уређење.⁶

До доношења првог устава, 28. јуна 1921. године, власт у држави припадала је краљу, влади и Привременом народном представништву (састављено од политичара свих законодавних тела и странака дотадашњих територија које су ушле у састав), са регентом и владом као њеним главним носиоцима, јер је фактички регент Александар Карађорђевић вршио краљевску власт и пре смрти његовог оца, краља Петра I Карађорђевића, 16. августа 1921. године.⁷ Србија је имала краља, администрацију, у рату прекаљену војску и политичке странке засноване на општем гласачком праву. Због своје заслуге у рату, Србија је понудила све ово као језгро око кога би се изграђивала Југославија. При том није схватала да, у стању у којем се налазила, исцрпљена ратовима, није довољно снажна за остварење задатка који је себи наменила, док је Хрватска очекивала да ће се укључити у нову и бољу Аустроугарску, где би она носила улогу Угарске.⁸

Доношењем Видовданског устава 1921. године прихваћен је централизам. Овакав вид уређења хрватски политичари, на челу са Стјепаном Радићем, нису прихватили, а његова политика несарадње изазивала је невоље. Облик државе остао је нерешен проблем, а парламентарни систем било је тешко остваривати због одсутности посланика најјаче

---

⁴ Jacob V. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka 1972, 51-52.

⁵ Владимир Ђоровић, *Историја Срба II*, Пирот 2006, 431.

⁶ В. Petranović, *нав. дело*, 37.

⁷ Исто, 86.

⁸ С. К. Павловић, *нав. дело*, 377.

хрватске странке. Међутим, подстакнут краљевим молбама за сарадњу, Радић је пристао да преузме своје место у скупштини, где је, 1928. године, услед жустре расправе, њега и још четворицу хрватских заступника устрелио Пуниша Рачић, радикал из Црне Горе. У уставној кризи која је тада настала, краљ Александар се ради јединства послужио диктаторским мерама и преузео сву власт. Своје унитаристичко гледиште исказао је променивши назив државе у име Краљевина Југославија. Распустио је све политичке странке регионалног значаја, но упркос свим напорима, опозиција је расла.⁹ Краљ је желео да оштре националне сукобе превазиђе националним унитаризмом, тј. изједначењем на југословенској равни, чији је идеолошки израз био интегрално југословенство, али ова национална политика изазвала је само још већа незадовољства. Мит о јединственој југословенској нацији, јединственом психичком типу Југословена¹⁰ и континуитету југословенске идеје од давнина, изазвао је супротне последице, те се тако јавио још већи отпор југословенској идеологији и националном изједначавању, као нападу на лични национални интегритет.¹¹ Овакав начин југословенске интеграције није прихваћен, а насупрот њему, све више се уобличавао други концепт грађанских снага окупљених око хрватског вође, Влатка Мачека. Тај концепт почивао је на подели власти са српским грађанством, не обазујући се на друге народе Југославије, са потенцијалном опцијом која се није клонила ни издвајања Хрватске из састава Југославије.¹²

Краљ Александар почео је да увиђа да је његова привремена диктатура предуго трајала, а да није испунила задате циљеве. Септембра 1931. године донео је нови устав, који је био сматран као први корак у предстојећим променама. Уведен је дводомни парламент, који су чинили Сенат, састављен од именованих и посредно изабраних бановинских представника, и Народна скупштина. Народну скупштину бирали су општим правом гласа. Влада је била одговорна само монарху. Његов пристанак био је неопходан за сваку измену закона; дата су му ванредна овлашћења да издаје привремене мере у посебним околностима. Основана је и Владаина странка, која је потом добила назив Југословенска национална странка, састављена од некадашњих десних радикала и

---

⁹ J. C. Нортнер, *нав дело*, 54-55.

¹⁰ Владимир Дворниковић - *Карактерологија Југословена*

¹¹ В. Petranović, *нав. дело*, 197-198.

¹² *Исто* 204.

дисидената из читавог бившег парламентарног састава. Ову странку водили су Петар Живковић, Никола Узуновић и Богољуб Јевтић.¹³

Како је слабила диктатура и обнављао се политички живот у режимским оквирима, почело је и оглашаваће опозиционих грађанских странака, те крајем 1932. године Сељачко-демократска коалиција(СДК), први пут после 1929, изнела је став опозиције о државном уређењу Југославије. Састанак СДК био је одржан у Загребу почетком новембра 1932, на ком су присуствовали њени прваци Влатко Мачек, Јосип Предавец, Хинко Кризман, Анте Трумбић као независан, Миле Будак и други, а било је и српских представника. Тада је донета резолуција позната под називом *Пунктације Сељачко-демократске коалиције*, или *Загребачке пунктације*. Ова резолуција истакла је народ као извор политичког ауторитета и осудила „србијанску хегемонију“. Изведен је закључак да је било потребно да се врати стање на 1918. годину, као полазну тачку, те да се поведе борба против србијанске превласти у циљу да се она одстрани, те да је то битна претпоставка за приступање преуређивању државне заједнице. У другим покрајинама опозиционе грађанске странке резолуцијама су реаговале на централистичко-унитаристички систем и укидање политичких слобода под диктатуром. Војвођанска опозиција, са Душаном Бошковићем на челу, сматрала је исто, те је тражила за Војводину и Срем исти положај у преуређеној држави који буду добиле остале покрајине. Пунктације Антона Корошца испред Словенске људске странке(СЛС) предвиђале су уједињење свих Словенаца у оквиру јединствене југословенске државе и самосталне Словеније. Централизам нападала је и Југословенска муслиманска организација(ЈМО) на челу са Мехмедом Спахом. Љубомир Давидовић, председник Главног одбора Демократске странке, у својим пунктацијама које су познатије као *Писмо својим партијским пријатељима* иступао је за преуређење увођењем самоуправних области око Београда, Загреба и Љубљане, превазилажењем тријалистичког решења помоћу организовања четврте државне заједнице, коју би чинила Босна и Херцеговина и јужна Далмација, која би представљала неку врсту тампон-зоне између Београда и Загреба. Низ ових резолуција и осуда централизма сведочи колико је режим био промашен, централизам омражен, а идеологија југословенства нестварна, те је тако, владајући врх доживео критику и

---

¹³ С. К. Павловић, *нав. дело*, 404-405.

одбацивање од своје личне класе, али краљ није био спреман да призна пораз све до своје смрти 9. октобра 1934. године, када је у Марсеју пао као жртва терористичке акције усташа и унутрашње револуционарне македонске организације, подстакнуте из Италије и Мађарске.¹⁴ Наслеђе краља Александра прихватио је његов син првенац, краљ Петар II, који је рођен 1923. године, те малолетан у време атентата, па је стога, према уставу и краљевом тестаменту, образовано намесништво од три члана.¹⁵ На чело намесништва постављен је кнез Павле, а поред њега су постављени Раденко Станковић, министар просвете, и Иво Перовић. бан Савске бановине.¹⁶

Намесништво је почело са напуштањем старог курса, без великих потреса. На чело нове владе постављен је Богољуб Јефтић, међутим он већ на ђурђевданским изборима 1935. године доживљава неуспех. Јефтића је заменио др Милан Стојадиновић, члан Радикалне странке, који је образовао Југословенску радикалну заједницу(ЈРЗ) у коју су ушли одређени припадници радикалне странке, СЛС и ЈМО.¹⁷ Покушај краља Александра да створи југословенски национални идентитет прећутно је напуштен, а Стојадиновић није учинио ништа више да би решио хрватски проблем у погледу евентуалне унутрашње реорганизације.¹⁸ Погибија краља Александра нанела је његовој политици снажан ударац. У унутрашњим односима одбачена је његова интегралистичка линија, а идеја Југославије била је угрожена.¹⁹

Стојадиновићевим именовањем за председника владе требало је решити споразум са хрватском опозицијом и Мачеком на челу, али сусрети Стојадиновића и Мачека откривали су различите концепције о преуређењу државе. Иако је наступала као јединствена политичка формација, Стојадиновићева ЈРЗ била је фактички састављена од делова који у њеном оквиру нису губили своју индивидуалност. Окупљајући, поред појединих радикала, босанскохерцеговачке Муслимане и словеначке клерикалце, она је наставила да брани државни и национални унитаризам, сузбијајући посебно хрватске националне захтеве. Намера је била да се смире српско-хрватске напетости, али десило се

---

¹⁴ В. Petranović, *нав. дело*, 207-210.

¹⁵ В. Ђоровић, *нав. дело*, 446.

¹⁶ Ј. С. Нортнер, *нав. дело*, 70.

¹⁷ В. Ђоровић, *нав. дело*, 446.

¹⁸ С. К. Павловић, *нав. дело*, 408-409.

¹⁹ В. Petranović, *нав. дело*, 255.

сасвим супротно. За време владе Милана Стојадиновића односи између Хрвата и Срба досегли су највиши степен заоштрениости. Блокада хрватског питања утицала је супротно Стојадиновићевим очекивањима, на нагло јачање хрватске опозиције.²⁰

2) О Слободану Јовановићу

Слободан Јовановић је рођен у Новом Саду године 1869, у тадашњој Аустроугарској. Његов отац, Владимир, био је познати политичар, мислилац и један од зачетника српских либерала. Владимир је тада живео у Аустроугарској као политички изгнаник, био је отпуштан и премештан из државне службе, стално под полицијским надзором.²¹ Ипак, већ 1871. године, када су прилике биле боље, селе се у Београд, где ће Слободан 1879. године уписати Прву мушку гимназију. Након мале матуре, отац је Слободана и његову сестру одвео у Минхен и Цирих како би тамо наставили школовање.²²

Као државни питомац, Слободан Јовановић уписао је Правни факултет у Женеви, а након што је дипломирао 1890. године, наставио је студије уставног права и политичких наука у Паризу. Не успевши да себи обезбеди даљу финансијску потпору српске владе, он се наредне године вратио у Београд и ступио у државну службу, што су стипендисти српске владе и били у обавези да чине након школовања. Најпре је радио као писар у једном провинцијском суду, након чега је 1892. пребачен у Министарство иностраних дела, а 1893. постављен је за аташеа у Српском посланству у Истамбулу. Наредне године добио је унапређење, те је постао начелник Образовног одељења Министарства иностраних дела, где му је примарни задатак био да организује и шири српску пропаганду у Македонији и другим земљама са српским становништвом који су тада били под туђинском влашћу. Ова делатност нарочито је утицала на Слободана Јовановића и његова потоња размишљања о питању Македоније.²³ У то време, посебно се занимао и за лепу књижевност и уметност, те је кренуо да пише књижевне и позоришне

---

²⁰ Исто 266-267.

²¹ Борислав Солеша, *Српски научни круг*, Крагујевац 1998, 161.

²² Миодраг Стајић „Млади Слободан Јовановић“ у *Савременици о Слободану Јовановићу*, прир. Јовица Тркуља, Маринко Вучинић, Београд 2009, 258-261.

²³ Александар Павковић, *Слободан Јовановић: Један несентиментални пристп политици*, Београд 2008, 17-18.

критике. Тада пише у конзервативном *Реду*(1894) Павла Маринковића и у *Српском прегледу*(1895) Љубомира Недића, где даје критику и о *Краљу Лиру*.²⁴

Године 1897. изабран је за ванредног професора на Правном факултету београдске Велике школе, која је од 1905. постала Универзитет у Београду.²⁵ Након уводног предавања о државном суверенитету, он је убрзо почео да објављује једно дело за другим о правним и уставним питањима савремене Србије. Писао је о питању дводомног парламентарног система и улоге уставотворног тела, Велике народне скупштине, те већ након три године постао је редовни професор. И поред тога, његова интересовања за књижевност нису се угасила, те пише приказе о необјављеним страним и српским књижевним делима.²⁶ Био је један од зачетника београдског стила, писао је једним „кристално чистим, лаким, једноставним, сасвим приступачним“ стилем.²⁷

Године 1901. оснива са Светиславом Симићем, Љубомиром Јовановићем, Љубомиром Стојановићем, Јашом Продановићем, Богданом и Павлом Поповићем *Српски књижевни гласник*. Према замисли самих оснивача, *Српски књижевни гласник* требало је да се бави књижевношћу, науком и уметношћу, као и да прати модерне токове и то у свим земљама где живи српски народ. Иако му књижевност није била примарно занимање, Слободан Јовановић написао је велики број књижевних оцена које се имале врло добре критике.²⁸

Године 1905. постао је дописни, а 1908. године редовни члан Краљевске српске академије. До тада је већ објавио низ политичких и правних расправа као што су: *Наше уставно питање* (1905), *Основи правне теорије о држави* (1906), *Уставно право Краљевине Србије* (1907), *Макиавели* (1907). Почиње да се бави и историографијом, те 1911. године пише *Уставобранитељи и њихова влада 1838-1859*. Овај рад ће само представљати почетак серије од осам књига која је обухватала политичку историју

---

²⁴ Мирко Жежељ „Слободан Јовановић као књижевник“ у *Савременици о Слободану Јовановићу*, 253.

²⁵ *Савременици о Слободану Јовановићу*, 11.

²⁶ А. Павковић, *нав. дело*, 18.

²⁷ Исидора Секулић „О београдском стилу“ у *Савременици о Слободану Јовановићу*, 219.

²⁸ Борис Милосављевић. *Слободан Јовановић: теорија*, Београд 2017, 523-526.

модерне Србије од 1838. до 1903. године. Последња књига, *Влада Александра Обреновића*, објављена је 1931. године.²⁹

Рад на Факултету и Академији прекинуо је само у време балканских ратова, као и за време Великог рата, када је као војни обвезник био именован за шефа при Врховној команди.³⁰ За време Великог рата 1915, под притиском тројне офанзиве Аустроугарске, Немачке и Бугарске српска војска кренула је у повлачење кроз Албанију као алтернативу капитулацији. Слободан Јовановић пратио је српску Врховну команду до острва Крфа. Средином 1916. године, и даље у служби пресбириа, одлази са Врховном командом у Солун где је српска војска пребачена на савезнички Солунски фронт. Још у току балканских ратова он се, као шеф пресбириа, састајао и спријатељио са пуковником Драгутином Димитријевићем Аписом³¹ који је био шеф обавештајне службе српске војске. Иако је Апис био смењен са положаја шефа обавештајне војне службе, он је сачувао и надаље јак утицај на официрски кор, који је угрожавао ауторитет како регента Александра Карађорђевића, тако и српске владе. Регент, његови официри и српска влада због тога су приредили Апису 1916. суђење пред преким судом, на коме су Апис и његова два сарадника осуђени на смрт, те и погубљени. Током припрема за суђење Јовановић, као Аписов пријатељ, смењен је са положаја у солунском пресбириу Врховне команде и враћен на Крф где је било седиште српске владе. Тадашњи министар унутрашњих послова безуспешно је тражио да и Јовановић буде подвргнут истрази у вези са оптужбама против Аписа. Сам Јовановић имао је сумње у правну заснованост и политичку сврсисходност процеса против Аписа. Од тада па до краја рата, Јовановић је постављен за сарадника српске владе у питањима међународног права и у том својству присуствовао је, као члан краљевске делегације, на Париској мировној конференцији 1919. године. Требало би напоменути да Слободан Јовановић није учествовао у припремама Крфске декларације из 1917. године која је предвиђала уједињење са јужнословенским покрајинама Аустроугарске у заједничку државу, као и то да у то време он није био заговорник јужнословенског уједињења, нити поборник југословенске идеје. Након рата вратио се

---

²⁹ Коста Ст. Павловић, *Слободан Јовановић у емиграцији: разговори и записи*, Београд 1993, 137.

³⁰ *Савременици о Слободану Јовановићу*, 11.

³¹ Драгутин Димитријевић Апис (1876-1917) је био један од завереника Мајског преврата 1903, када су убијени краљ Александар Обреновић и краљица Драга. Такође, био је и вођа завереничке организације Црна рука (Уједињење или смрт), те одговоран за снабдевање оружјем чланове Младе Босне који су извршили атентат на аустројског надвојводу Франца Фердинанда и за њихово пребацивање у Босну.

својој катедри и предавању. Од 1920. године окренуо се и политичкој социологији, а вратио се и писању у области правне науке и историје.³² Као у свим научним областима којима се бавио, тако је и у социологији оставио јак траг. Своја последња предавања на Универзитету посветио је управо социологији, а познати су и његови радови о *Формлној социологији* и *Социологији религије*.³³

Током целог свог живота Јовановић је био врло близу политике, али доста дуго избегавао је да заузме активно место политичара. Трудио се да остане по страни, како би имао више простора за независно деловање и тумачење. Како је избегавао припадност политичким странкама, Јовановић је био неоспорни политички ауторитет, посебно након уједињења 1918. године. У активно бављење политиком ушао је тек оснивањем Српског културног клуба 1937. године, али и тада некако посредно, држећи се између културе и политике.³⁴

---

³² А. Павковић, *нав. дело*, 21-23.

³³ Јован Ђорђевић „Социолог“ у *Савременици о Слободану Јовановићу*, 228-229.

³⁴ К. Ст. Павловић, *нав. дело*, 9-10.

II Стварање Српског културног клуба

1) Оснивање Клуба и његови чланови

Након Марсејског атентата 1934. године, код једног дела српских интелектуалаца ницало је уверење да државна власт није била у могућности да заштити и осигура српске националне интересе у Краљевини Југославији.³⁵ Тражила се „спасоносна формула“ за опстанак једне веома сложене заједнице историјски различито формираних народа. Основна дилема, пред којом је интелигенција била, још од уједињења 1918. године, састојала се у питању шта би требало да буде основна интегративна снага и темељ друштвене кохезије те нове заједнице народа.³⁶ Када је настала нова држава, у српском народу преовладала је свест да је српско национално питање напоскон решено. Тврдило се да је престала брига за српски национални развој, пригрљена је идеја народног јединства, тада већ у облику интегралног југословенства. Изостала је брига о српском народу на југу и северозападу новонастале државе. Није се водила брига о српској националној, економској, културној интеграцији, а није се ишло ни ка духовном зближавању. Није се разумела држава у којој је било више вера, обичаја, менталитета, традиције, дијалеката и начина живота.³⁷

Међу Србима осећало се да структура наслеђена из претходног века више није одговарала новим потребама. Милан Грол је говорио да су разочарања долазила са обеју страна „ослобођених покрајина у Србију и Србије у ослобођене покрајине. Једна и друга страна, у својим вредностима у времену пред ослобођењем, обећале су више него што су после ослобођења једна другој дале. Снага преткумановске Србије била је уздизана изузетним прегнућем народа у Србији тог историјског времена, исто колико живом свешћу оних који су, с оне стране границе, упирали очи у Србију. И тад је, у ствари, уједињење било пуније него оно у једној држави“.³⁸

---

³⁵ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941 I део*, Београд 1996, 506.

³⁶ Milosav Janjićjević, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Београд 1984, 116.

³⁷ Љ. Димић, *нав. дело*, 506-507.

³⁸ Наведено према: Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у новом веку (1492-1992)*, Београд 2017, 421.

У таквом времену једна група српских интелектуалаца на челу са Слободаном Јовановићем, адвокатом Драгишом Васићем и адвокатом, бившим чланом Југословенског одбора, Николом Стојановићем, повела је акцију да се у Београду оснује Српски културни клуб. Током децембра 1936. године одржана је и прва скупштина у просторијама Српске књижевне задруге.³⁹ Међутим намеће се питање да ли је то била припремна оснивачка или оснивачка скупштина због тога што је изјава Драгише Васића поводом ове скупштине различито пренесена у *Времену* и *Политици*. Док је *Политика* пренела да је то била „припремна оснивачка скупштина“ и „збор оснивача“, *Време* је тај догађај назвало „оснивачком скупштином“.⁴⁰ Сама правила Српског културног клуба, те и његовог оснивања Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије одобрило је 15. јануара 1937. године.⁴¹

Клуб није био оригинална појава у свету. Његови оснивачи нашли су узоре у сличним организацијама које су већ постојале у земљама западноевропске демократије. Српски културни клуб, по узору на сличне организације у Француској и Великој Британији, оправдао је свој настанак немогућношћу политичких странака да, услед заузетости политичким борбама, третирају и културно питање државе. Поред иностраних *Просвјета*⁴² је представљала домаће искуство, чији је секретар Главног одбора био управо један од чланова Клуба, Владимир Ћоровић.⁴³

Првобитна намера Клуба била је да се на југословенској позорници постави као јавни форум, скуп демократских и родољубивих снага елите тадашњег српског грађанског друштва, његове демократске опозиције и водећих интелектуалних научних, културних и пословних кругова у српском народу.⁴⁴ Главна скупштина Српског културног клуба одржана је 4. фебруара 1937. године у просторијама зграде Извозне банке на Теразијама 5 у Београду.⁴⁵ Након избора Управног и Надзорног одбора, на скупштини, Слободан

---

³⁹ *Политика*, 17. јануар 1937, 20.

⁴⁰ Перо Симић, *Искушења српске елите: документи о раду Српског културног клуба*, Београд 2006, 11.

⁴¹ Љ. Димић, *нав. дело*, 508.

⁴² Српско просветно и културно друштво *Просвјета* основано је 1902. године у Сарајеву са циљем очувања српске културе и идентитета у Босни и Херцеговини.

⁴³ Небојша А. Поповић „Srpski kulturni klub (1937-1941)“ у: *Istorija 20. veka*, Beograd 1-2/1989, 112-113.

⁴⁴ Димитрије Ђорђевић, *Ожильци и опомене I*, Београд 1994, 31.

⁴⁵ *Време*, 5. фебруар 1937, 6.

Јовановић је изабран за председника, Драгиша Васић и Никола Стојановић за потпредседнике, а Васо Чубриловић за секретара Српског културног клуба.⁴⁶

Од 70 оснивача самог клуба њих двадесет и тројица припадали су наставном и научном кадру београдског и других универзитета, од којих су петорица били и ректори Београдског универзитета у међуратном периоду (Слободан Јовановић, Павле Поповић, Владимир Ћоровић, Драгослав Јовановић и Петар Мићић). Шесторица су припадала врху државног апарата. У рангу помоћника министара и опуномоћених министара били су Лујо Бакотић, Ристо Јојић, Милан Милојевић, Љубомир Михајловић, Спасоје Пилетић и Михаило Константиновић. Осморица оснивача Клуба налазила су се на челним местима индустријских и банкарских асоцијација. Међу оснивачима нашао се и врх судских институција представљен у председнику Касационог суда Русомиру Јанковићу, председнику Апелационог суда Милану Јовичићу, као и председнику Окружног суда за град Београд, Миодрагу Филиповићу. Оснивачи клуба били су и двојица пензионисаних генерала Живко Павловић и Љубомир Покорни. Остали непоменути оснивачи припадали су реду познатих уметника, архитеката, инжењера, лекара, адвоката и трговаца. Чланови су припадали најразличитијим политичким опцијама. Неки су били демократе, неки републиканци, било је и унитариста и федералиста, али већина је била нерасположена према радикалима. Корени антирадикалног расположења налазили су се у догађајима током Великог рата. Наиме, и Слободан Јовановић и Драгиша Васић су тада исказивали наклоност према организацији *Црна рука* током њеног сукоба са регентом Александром Карађорђевићем и радикалском владом Николе Пашића.⁴⁷ Поједини су се декларисали као англофили, а поједини као франкофили; поједини су се залагали за српство, поједини за словенство.⁴⁸ Слободан Јовановић сматрао је да размена мисли, у овако делимично неутралној средини, може бити несумњиво корисна, те да ће допринети изједначавању погледа у питањима од општег националног значаја.⁴⁹

---

⁴⁶ П. Симић, *нав. дело*, 16.

⁴⁷ Небојша А. Поповић, *Slobodan Jovanović i jugoslovenska država – ideje i stvarnost*, Београд 2001, 218-219.

⁴⁸ П. Симић, *нав. дело*, 13.

⁴⁹ *Време*, 5. фебруар 1937, 6.

2) Питање ствараоца Клуба

„Иако се г. Јовановић није никада активно бавио политиком, он је политику боље разумевао и политичке проблеме више схватао него готово иједан од наших угледнијих практичнијих политичара.“⁵⁰

Када је у питању оснивање Српског културног клуба, зна се да га је основала група интелектуалаца, али се, некако намеће и постављање питања ко је био главни идејни творац. Чија је то била идеја да се оснује Српски културни клуб? Ко је, заправо, створио Српски културни клуб? Углавном се подразумева да је оснивање ове организације била замисао Слободана Јовановића. Нажалост, није остало пуно сачуваних извора који директно помињу, па чак ни уснут, ко је био главни покретач Клуба. Ни на првој скупштини Српског културног клуба, ни у бурним годинама које су следиле, скоро нико није нашао за потребно да саопшти ко је први дошао на идеју да се формира ова институција.⁵¹ У самом званичном листу Српског културног клуба, *Српски глас*, изричито се тврди да је то била Јовановићева замисао. С друге стране, човек који је оставио највише података по том питању, Драгољуб Јовановић⁵², оставио је и контрадикторне информације.⁵³

Слободан Јовановић, на првој редовној скупштини Српског културног клуба био је изабран за председника. На првој редовној скупштини, он је одржао говор о циљевима и задацима Клуба.⁵⁴ Током наредне четири године био је први и једини председник ове организације. Он, сам, био је и доста критичан према идеологији интегралног југословенства, политици која је и довела до образовања Бановине Хрватске и

---

⁵⁰ Драгиша Васић „Личност Слободана Јовановића“ у *Српски глас*, Београд 7. децембар 1939,3-4.

⁵¹ П. Симић, *нав дело*, 17.

⁵² Драгољуб Јовановић(1895-1977) је био научник, политичар, публициста. Основну школу је завршио у Пероту, а гимназију у Београду. Школовао се у Паризу. Предавао на Правном факултету у Београду, захваљујући подршци Слободана Јовановића. Залагао се за социјалну правду и решење сељачког питања. Због својих политичких убеђења је 1932. ухапшен и отпуштен са универзитета. Био је на челу левице Земљорадничке странке, а 1940. основао Народну сељачку странку. Био је антифашиста, а након ослобођења 1945. се враћа катедри и наставио да се бави политиком, те је био и посланик у Скупштини Србије. Био је одлучан противник комунистичке диктатуре и колективизације сеоског поседа, због чега је удаљен са Факултета и осуђен на пет година затвора 1947. године.

⁵³ Борис Милосављевић „Питање покретача и оснивача Српског културног клуба“ у: *Токови историје*, Београд 1/2012, 28.

⁵⁴ *Време*, 5. фебруар 1937, 6.

приближавању силама Осовине.⁵⁵ Сматрао је да опстанак неке нације у модерном свету зависи од њених културних домета, те је у том циљу и образована ова културна организација.⁵⁶ Сами чланови Српског културног клуба сматрали су да је искра потицала од Јовановића, а најпрецизнији доказ тога, у *Српском гласу*, дао је Драгиша Васић⁵⁷.

У чланку поводом седамдесетог рођендана Слободана Јовановића, Драгиша Васић написао је: „...и тако у последње време, услед створених ванредних прилика како у целом свету тако и код нас, на чело једнога покрета израженог у установи Српског културног клуба, покрета чију је главну идеју он смислио и на чијем се челу он налази као стварни и духовни вођ. Имали смо прилике да га видимо и на овоме послу, где са пуно енергије, одлучности, идеализма и практичног смисла, спроводи постепено у дело са својим вредним сарадницима идеју националнога консолидовања и учвршћивања наше младе и ново створене државе.“⁵⁸ Његове тврдње имају јаку предност у поређењу са свим осталим сведочанствима по питању покретања Клуба. Важно је нагласити да је сама његова јавност, односно објављивање у време када је још увек Српски културни клуб био активан, те свако од чланова могао је оповргнути ову изјаву. Такође, јасно је, да самим тим што је објављено у званичном гласилу Српског културног клуба, да је прошло кроз неку врсту провере. Најзад, сам Слободан Јовановић био је добро упознат са садржајем који је објављиван у *Српском гласу*, а са свим наведеним иде у прилог и то што је Драгиша Васић био веома опрезан када је говорио, а и писао о Слободану Јовановићу. При свему томе, Драгиши Васићу је и сам Слободан Јовановић дао велику гаранцију и признање у Предговору који је написао за Васићеву збирку приповедака *Утутуљено кандило* (1922).⁵⁹

У истом броју *Српског гласа*, поводом седамдесетог рођендана Слободана Јовановића, Владимир Ђорђевић написао је: „Кад је оснивао Српски културни клуб он је своје високо схватање о народној привреди изразио на тај начин што је клуб поделио на

---

⁵⁵ Б. М. „Питање покретача и оснивача Српског културног клуба“, 28.

⁵⁶ А. Павковић, *нав. дело*, 26.

⁵⁷ Драгиша Васић (1885-1945) је био књижевник, академик и адвокат. Учесник је балканских и Првог светског рата. Члан је Српске краљевске академије. Сматран је за другог човека Равногорског покрета и главног политичког саветника Драгољуба Михаиловића. На крају рата, повлачећи се пред комунистима је убијен.

⁵⁸ Драгиша Васић “ Слободан Јовановић: Поводом његове седамдесетогодишњице“, у *Српски глас*, 7. децембар 1939, 8.

⁵⁹ Б. М. „Питање покретача и оснивача Српског културног клуба“, 34.

две секције: на просветну и привредну...“ Дакле, наводи оснивача Клуба у једнини и истиче да је он тај који је и поделио Клуб на две секције.⁶⁰

Прво помињање Слободана Јовановића од стране Драгољуба Јовановића, а у вези са Српским културним клубом, било је у децембру 1939. године. Тада је већ увелико избила полемика о Споразуму Цветковић-Мачек, о којој ће касније бити речи. Тада је Драгољуб Јовановић написао чланак *Слободан Јовановић и народ* за *Српски књижевни гласник*, који је објављен 1. фебруара 1940. године.⁶¹ У том чланку Драгољуб Јовановић написао је како је Слободан Јовановић од српског сељака „добрио једну веру, пропуштену кроз разум, али неодољиву, једину можда која га је грејала од почетка и још данас га греје, веру у српство“, те је наставио: „Мало ко у нас тако дубоко верује у велику судбину и способност нашега српскога народа као г. Слободан Јовановић... Нешто од српске вере прешло је на г. Слободана Јовановића и ево где он, на заранку свог живота, постаје носиоцем српске идеје.“⁶² Дакле, доста је очигледно да је синтагма „носиоц српске идеје“ била асоцијација на улогу Јовановића у Српском културном клубу, који је основан две године пре објављивања овог есеја. Веродостојност овог сведочанства само је по себи то што је овај есеј објављен у *Српском књижевном гласнику*, чији је један од уредника, а и оснивача, био Слободан Јовановић.⁶³ Такође, сам Драгољуб Јовановић пише у својим *Успоменама*, када наводи писање овог чланка, како му је Слободан Јовановић упутио опаску, да га је „опевао“, као и да је претерао у тврђењу да је он близак народу, али он није поменуо ове тврдње које су се односиле на „носиоца српске идеје“.⁶⁴

Драгољуб Јовановић је својим биографима и истраживачима, оставио забелешке и о својим разговорима са Слободаном Јовановићем. Један од њих односио се и на регулисање српско-хрватских односа после склапања Споразума Цветковић-Мачек⁶⁵ и улози професора у раду Српског културног клуба и покретања листа *Српски глас*. Тај

---

⁶⁰ Владимир Ђорђевић „Господин Слободан Јовановић и значај народне привреде“, у *Српски глас* 7. децембар 1939, 8.

⁶¹ Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене: Икушења V*, Београд 1997, 265.

⁶² Д. Јовановић „Слободан Јовановић и народ“ у *Савременици о Слободану Јовановићу*, 241-242.

⁶³ Б. М. „Питање покретача и оснивача Српског културног клуба“, 35.

⁶⁴ Д. Јовановић, *Пол. успомене*, 264.

⁶⁵ Споразум је склопљен 26. августа 1939. године

разговор одржан је 25. септембра 1940.⁶⁶ У том разговору Драгољуб Јовановић питао је Слободана Јовановића следеће: „Шта је то Српски клуб? Мене је увек женирало да вас питам, али је сада дошло време. Претпостављао сам да су Вас на то навели београдски Срби из Босне и Херцеговине који хоће нешто да раде, макар да се забаве“. На шта му је Слободан Јовановић одговорио: „Не, то је моја идеја. Пре неколико година био сам у Далмацији и пролазио кроз Босну. Видео сам да су наши Срби доста збуњени и да им културне установе пропадају. Док су били под Аустроугарском, бринули су се сами о себи и имали јаку приватну иницијативу. После рата мислили су да је ту држава, којој треба све препустити. У ствари, држава није била српска, нити је преузела послове *Просвјете*, Матице српске и других културних друштава. Ја сам мислио да то треба обновити.“⁶⁷ У поређењу са свим другим сведочанствима Драгољуба Јовановића о Српском културном клубу, ово се узима као најверодостојније. О веродостојности овог разговора говори сам аутор, који тврди да га је одмах забележио, тј. да га није реконструисао касније, као што је највећи део својих записа.⁶⁸ Каснији мемоарски записи Драгољуба Јовановића доводе до пометње. Наиме, као да се поменути разговор није ни догодио, те се вратио на његову првобитну претпоставку, а то је да су Срби из Босне и Херцеговине навели Слободана Јовановића да стане на чело Клуба. Према познијим забелешкама, Драгољуб Јовановић тврдио је да је Слободан Јовановић био само формални председник, док је Никола Стојановић био прави.⁶⁹ Такође писао је како је Никола Стојановић⁷⁰ био главни фактор у оснивању Клуба, „Дуго смо Слободана Јовановића оптуживали за ту успешну, али не добру акцију, јер нисмо знали да је он био само фирма, да је мотор био Влада Ћоровић, а главни шеф Никола Стојановић.“⁷¹

Поводом ових тврдњи Драгољуба Јовановића, могло би се доћи до закључка да Слободан Јовановић није ни сам, а ни као члан групе замислио оснивање Клуба, па да тако

---

⁶⁶ Надежда Јовановић „Слободан Јовановић и Драгољуб Јовановић – прилог проучавању њихових узајамних односа“ у *Токови историје*, Београд 1-2/1996, 127.

⁶⁷ Д. Јовановић „Српски клуб и Српски глас“, у *Пол. успомене*, 307-308.

⁶⁸ Б. М. „Питање покретача и оснивача Српског културног клуба“, 34-35.

⁶⁹ Д. Јовановић „Васо Чубриловић“ у *Људи, људи... Медаљони 94 политичких, јавних, научних и других савременика*, Београд 2005, 215.

⁷⁰ Никола Стојановић(1880-1964) је бечки доктор права, адвокат. Био је члан Демократске странке и потпредседник Српског културног клуба. У Београду и Србији био је познат по чланку „Хрвати и Срби“ који је објављен у Српском књижевном гласнику 1902. године. За време Првог светског рата био је члан Југословенског одбора.

⁷¹ Д. Јовановић „Никола Стојановић“ у *Људи, људи*, 257.

није ни руководио њиме, већ да је пристао да представља Србе из Босне и Херцеговине, као „параван“. Поставља се логично питање, да ли би Слободан Јовановић прихватио договор према коме јавност треба заваравати да је он водећа личност Српског културног клуба.⁷² Зашто би човек, који је „читавог свог живота био сасвим близу политике, али је упорно избегавао да заузме активно место политичара“ и који је радије остајао по страни и избегавао припадност политичким странкама,⁷³ тада, зарад туђих идеја, ризиковао свој углед? Ако би се и узела у разматрање чак и вероватноћа да је Слободан Јовановић из било ког разлога, нама непознатог, прихватио овако неповољан договор, он се засигурно не би поверавао Драгољубу Јовановићу. Преглед целокупних односа Слободана Јовановића и Драгољуба Јовановића сам по себи не иде у прилог. Пошто у својим бројним мемоарским записима, као и у портретима савременика Слободан Јовановић, није помињао Драгољуба Јовановића, може се само ослонити на сећања другог.⁷⁴ Притом након разговора од 25. септембра 1940. године, са Слободаном Јовановићем, Драгољуб Јовановић сусрео се само два пута, од којих је последњи био 4. априла 1941. године. Током оба пута питање идејног творца Српског културног клуба није било тема разговора.⁷⁵

Према свему наведеном, неопходно се поставља питање којем сведочанству Драгољуба Јовановића треба веровати. Свакако, забелешка из 1940. године има већу тежину, јер, ипак, забележена је релативно брзо, док је мемоаре писао знатно касније, седамдесетих година.⁷⁶ Тврдње о Николи Стојановићу да је био идејни творац Драгољуб Јовановић тумачи као реакцију Срба из Босне и Херцеговине на Споразум Цветковић-Мачек, тј. на годину 1939.⁷⁷ Поставља се питање зашто Драгољуб Јовановић у готово свим сведочанствима о Српском културном клубу прави грубу хронолошку грешку наводећи да је основан 1939. године, те и да је настанак проузрокован стварањем Бановине Хрватске. Српски културни клуб основан је две године раније, када образовање Бановине Хрватске није било актуелно, када чак ни иста Влада није била на власти. Због тога ако се

---

⁷² Б. М. „Питање покретача и оснивача Српског културног клуба“, 40-42.

⁷³ К. Ст. Павловић, *нав. дело*, 9-10.

⁷⁴ Б. М. „Питање покретача и оснивача Српског културног клуба“ 42.

⁷⁵ Н. Јовановић „Слободан Јовановић и Драгољуб Јовановић – прилог проучавању њихових узајамних односа“, 131-132.

⁷⁶ Б. М. „Питање покретача и оснивача Српског културног клуба“, 42.

⁷⁷ Д. Јовановић „Никола Стојановић“ у *Људи, људи*, 257-258.

сведочанства Драгољуба Јовановића, макар из познијег периода, у потпуности не одбаце, последична веза између оснивања Српског културног клуба и Споразума Цветковић-Мачек, губи сваки смисао.

Разлози због чега су тврдње Драгољуба Јовановића противречне ваљало би тражити у контексту њиховог узајамног односа. Иако је имао велико поштовање према Слободану Јовановићу, он је уједно био и противник Српског културног клуба. С друге стране, у време када пише своје мемоаре, увелико је на власти Комунистичка партија Југославије, која је осудила Слободана Јовановића. Могуће је, да је Драгољуб Јовановић проценио да ће поспешити барем рехабилитацију научног опуса, ако не и самог Слободана Јовановића, тако што ће га дистанцирати од Српског културног клуба, који је био жестоко нападан од стране власти. Као да је желео да релативизује улогу Слободана Јовановића у Српском културном клубу. чијим се вођама, у духу послератне социјалистичке историографије, приписује „великосрпски фашизам“. Можда је, пак, само било питање савести због његовог *Предлога прогласа Народног фронта Југославије* из септембра 1945. године, у којем је оптужио, и ставио у исти ранг Павелића и самог Слободана Јовановића да „раде против своје отаџбине“.⁷⁸

Требало би напоменути као сведочанство, за тврдњу да је идејни творац Клуба био Слободан Јовановић, и *Отворено писмо господину Слободану Јовановићу, о његовој одговорности за дефетизам Српског гласа*, које је написао Милош М. Милошевић⁷⁹ почетком маја 1940. године, у коме га оптужује за стварање Српског културног клуба.⁸⁰ Такође и Радоја Л. Кнежевића⁸¹, који у есеју *Слободан Јовановић у политици* из 1959. године започиње о оснивању Српског културног клуба са идејом Слободана Јовановића. Он наводи да је Слободан Јовановић дошао до закључка: „да има читав низ крупних српских интереса којима водећи српски фактори не посвећују довољно пажње, не што за

---

⁷⁸ Б. М. „Питање покретача и оснивача Српског културног клуба“, 43-47.

⁷⁹ Милош М. Милошевић(1892-1449) је био новинар и публициста. Један је од оснивача Савеза за културну акцију, Земљорадничке левице и Народне сељачке странке. Под окупацијом је сарађивао са Миланом Недићем. По ослобођењу, пре хапшења је извршио самоубиство.

⁸⁰ N. Popović, *S. J. i jugoslovenska država*, 232.

⁸¹ Радоје Л. Кнежевић(1901-?) је био професор, политичар и публициста. Био је члан владе Душана Симовића. Због учешћа у емигрантској влади осуђен је у Београду, када и Слободан Јовановић. Сарађивао је са Југословенским народним одбором и листом *Порука*.

њих не би имали љубави и разумевања, него због тога што су заузети скоро искључиво старањем о општим пословима државе.“⁸²

Да је Слободан Јовановић идејни ствараоц Српског културног клуба, из свега наведеног, може се закључити. Притом, када се узме у обзир сам састав оснивача, може се видети да су то личности које извесно није могао да окупи Никола Стојановић, који тек 1930. године долази из Сарајева. На првој скупштини Српског културног клуба управо Павле Поповић, који је био један од најстаријих Јовановићевих пријатеља, још из младости, привремени је председник који предлаже Слободана Јовановића за председника. Око основне групе личности са којима је Слободан Јовановић био у сталном контакту, па и чланова породица са којима се знао целога живота. На централну личност Клуба наводи и континуитет ангажовања Слободана Јовановића. Од часописа *Ред*, *Српски преглед*, *Српски књижевни гласник*, *Српски глас* до на крају *Поруке*, може се видети нит која повезује часописе чији је био покретач или један од оснивача Слободан Јовановић. Сви ови наведени часописи имали су извесну политичку позадину и политички циљ.⁸³

---

⁸² Радоје Л. Кнежевић „Слободан Јовановић у политици у светлости докумената“ у *Савременници о Слободану Јовановићу*, 278.

⁸³ Б. М, „Питање покретача и оснивача Српског културног клуба“, 49-50.

III Рад Српског културног клуба

1) Циљеви и задаци

Тачан датум оснивачке скупштине није утврђен, али је са друге стране познато да је Главна скупштина одржана 5. фебруара 1937. године.⁸⁴ Управо на тој Главној скупштини, програм Српског културног клуба изнео је Слободан Јовановић.

Заузимајући председничко место он је истакао да Српски културни клуб би требало да буде место састанка и разговора за све оне који се занимају за питања српске националне културе. Под националном културом имао је у виду и духовну и материјалну културу. Због тога су у Клубу били удружени интелектуалци и привредници. Такође, нагласио је да ће се Српски културни клуб бавити питањем националне културе без икакве партнерско-политичке тенденције.⁸⁵ Ваљало би напоменути да је Министарство унутрашњих послова, када је саопштило да је одобрено оснивање Клуба, условило само одобрење тиме да се у правила унесе, као додатак, строго искључивање из партијске и дневне политике.⁸⁶ Српски културни клуб треба да буде место састанка и разговора за све оне који се интересују за питања српске културе, те да се не везује ни за коју политичку идеологију.⁸⁷ Из свега до сада наведеног може се закључити да се, Српски културни клуб залагао за „јединство српског народа, његов културни и морални препород.“⁸⁸

Слободан Јовановић даље је рекао да је већ у статутима Клуба речено да ће се српска национална култура неговати у оквиру југословенства. Инсистирајући на томе да културно изједначавање не долази одмах са државним уједињењем. Даље напомиње да је културно изједначавање дуг историјски процес и ко у садашњости хоће да ради на културном развиту, мора да гледа да за тај рад веже готове историјске снаге које се налазе у српству, хрватству и словенству.⁸⁹ Истицано је да је само онај који је остао добар

---

⁸⁴ Nebojša A. Popović „Srpski kulturni klub (1937-1941)“ u: *Istorija 20. veka*, Beograd 1-2/1989, 113.

⁸⁵ Живорад Стојковић „Слободан Јовановић 1869-1958. Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“ (1991), Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности књ. 2*, Београд 1991, 755.

⁸⁶ *Политика* 5. фебруар 1937, 3.

⁸⁷ „О задатцима Српског културног клуба“ у *Искушења српске елите: документи о раду Српског културног клуба*, 277.

⁸⁸ Д. Ђођевић, *нав. дело*, 34.

⁸⁹ Ж. Стојковић „Слободан Јовановић 1869-1958. Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“ (1991), 755.

Србин, добар Хрват, добар Словенац може бити и добар Југословен, те да је погрешно мишљење да добар Југословен може бити само онај који је престао да буде добар Србин, Хрват или Словенац. Даље је напоменуто да југословенство само на темељу Српства, Хрватства, Словенства може добити ону сигурну историјску подлогу без које и најлепши идеали постају утопије.⁹⁰ Стављено је до знања да се злоупотребе распаљивањем племенске и верске мржње неће допуштати.⁹¹ Ко би се огрешио о правила, могао је бити избачен из Клуба.⁹² Управо у вези с тим, сама жеља Клуба била је да се између српских, хрватских и словеначких културних организација стварају везе и сарадња у свим питањима која су била од општег значаја. Док она питања која би се тичала посебно Срба могла би бити потпуно занемарена, ако се њима не би бавила једна посебна српска организација.⁹³

Питање државног уређења, у складу са напоменама Министарства унутрашњих послова, те правилима Српског културног клуба, морала су се оставити са стране.⁹⁴ Требало би овде напоменути, да су чланови Српског културног клуба врло брзо ставили управо своја правила по страни, те ће тако и сам Слободан Јовановић залагати се за федерализацију, што је пренето и у службеном гласилу Клуба, *Српском гласу*, иако је тема државног уређења била забрањена.⁹⁵ Размимоилажење између прокламованих циљева и оних које је Српски културни клуб постављао и реализовао у пракси се током времена повећавао.⁹⁶

Посебна пажња скренута је на територије које нису биле у саставу Краљевине Србије, које су имале своје посебне проблеме, те да ће се посебно посветити томе.⁹⁷ Слободан Јовановић, с тим у вези, напоменуо је да је у српским граничним областима српство било најпоузданија брана против туђинског надирања, те да би успех српске

---

⁹⁰ „О задатцима Српског културног клуба“, 278-279.

⁹¹ Ж. Стојковић „Слободан Јовановић 1869-1958. Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“ (1991), 756.

⁹² „Правила Српског културног клуба“

⁹³ Ж. Стојковић „Слободан Јовановић 1869-1958. Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“ (1991), 756.

⁹⁴ „О задатцима Српског културног клуба“, 279.

⁹⁵ О томе видети даље у тексту, а мисли се на есеј и предавање Слободана Јовановића у Српском књижевном гласнику „Југословенство у прошлости и будућности“

⁹⁶ N. A. Popović „Srpski kulturni klub (1937-1941)“, 114.

⁹⁷ „О задатцима Српског културног клуба“, 278

културе у тим крајевима била добит за целу државу.⁹⁸ Свој културни утицај Клуб је планирао да остварује преко мреже пододбора коју је намеравао да оснива посебно у областима које су биле под влашћу Аустроугарске и Османског царства у 19. веку. О томе сведочи чињеница да је у Србији, у периоду од 1937. до 1941. године, оформљено само неколико пододбора Српског културног клуба (Шабац, Лесковац, Прокупље, Крагујевац, Земун, Крушевац, Ниш). Много више интереса за ширење мрежа својих пододбора показивано је за области под „туђинским утицајем“. У оснивању и раду тих пододбора српска национална култура имала је у себи више националног, а доста мање културе Најгушћа мрежа пододбора Клуба успостављена је на подручју Војводине, Босне и Херцеговине, Славоније, Барање, Западног Срема и Македоније.⁹⁹

Иако су оснивање и програм Српског културног клуба добили велики публицитет у јавности, Слободан Јовановић 11. фебруара 1937. године пише Милошу Црњанском, који је тада био аташе за штампу при југословенском посланству у Берлину, следеће: „О СКК, за који се ви интересујете, нисам још у стању дати Вам одређенија обавештења. Ствар је још у зачетку. За сада ми изгледа да је свет, бар у Србији и у Босни, овако нешто тражио, и да ће се стога нешто моћи учинити... Правила Вам не шаљем просто зато што у њима нема ничега“.¹⁰⁰

2) *Култура или политика?*

Током прве године свог постојања, Српском културном клубу приступило је 325 нових чланова. Почетне активности испољавале су се у два вида, организована су предавања у просторијама Клуба и помагана је свака приватна иницијатива у културном и националном раду код Срба.¹⁰¹ Одржавана су предавања о разним темама. Бавило се

---

⁹⁸ Ж. Стојковић „Слободан Јовановић 1869-1958. Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“ (1991), 756.

⁹⁹ Љ. Димић, *нав. дело*, 511-512.

¹⁰⁰ Ж. Стојковић „Слободан Јовановић 1869-1958. Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“ (1991), 757-758.

¹⁰¹ N. A. Popović „Srpski kulturni klub (1937-1941)“, 115.

питањима од општег националног значаја, привредна, просветна, о приликама у појединим покрајинама, о међународном положају.¹⁰²

Прво предавање, *Потреба приватне иницијативе у питањима националне културе*, већ у фебруару 1937. године, одржао је Слободан Јовановић. Био је уверен да је културном акцијом могуће утицати на подизање националне свести српског народа, те да се може спојити српство и култура.¹⁰³ Највише предавања у првих 15 месеци постојања Клуба имао је Васо Чубриловић, који је одржао три предавања, а онда Слободан Јовановић, који је одржао два. У првој години рада, Српски културни клуб организовао је и књижевне вечери на којима су долазили, по позиву, Драгиша Васић, Десанка Максимовић, Исидора Секулић и други.¹⁰⁴

Током 1937. године, *хрватско питање* било је гласно постављено, а у Загребу скуп интелектуалаца написао је један нацрт новог устава, који је послат на разматрање београдским „јавним радницима“, међу којима је био и Слободан Јовановић. Пошто је ова вест добила интересовање у јавности, Слободан Јовановић се огласио поводом тога. Након избора 1935. године, једна група загребачких интелектуалаца начинила је један нацрт устава, како би ставила до знања Србима шта Хрвати хоће. Тај нацрт устава послат је београдској групи коју су сачињавали Божидар Марковић, Никола Стојановић, Михаило Илић и Слободан Јовановић. Требало је размотрити на шта српско јавно мњење никада неће пристати, те дати мишљење и вратити нацрт у Загреб. Слободан Јовановић напоменуо је да је тај нацрт предвиђао бановине и разграничење по племенском начелу. Ваљало би приметити да, већ 1937. долази до сличних разговора и изјава које ће преплавити чланове Српског културног клуба, након Споразума Цветковић-Мачек. Са тим у вези, Слободан Јовановић, тада, нагласио је још да ако би се усвојило племенско начело, „оно мора бити спроведено доследно, - и напр. ако би се сви Хрвати ујединили у једну бановину, онда би се исто тако имали ујединити у једну бановину и сви Срби.“¹⁰⁵ Овакав вид иступања Слободана Јовановића *Народна одбрана* оштро је критиковала. Констатујући да је Слободан Јовановић „симбол најлеших не само интелектуалних већ и

¹⁰² Љ. Димић, *нав. дело*, 516.

¹⁰³ N. Poročić, *S. J. i jugoslovenska država*, 221.

¹⁰⁴ П. Симић, *нав. дело*, 20-21.

¹⁰⁵ Ж. Стојковић „Слободан Јовановић 1869-1958. Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“ (1991), 760-761.

моралних квалитета“, али да „чини грех према самом себи када улази у оцену дневне политике, испуњене дреком шарлатана и моралних пеливана.“ Оштро је нападнуто мишљење Слободана Јовановића око решења хрватског питања, са констатацијом да је у заблуди да се ово питање може решити путем споразума или изменом устава. *Народна одбрана* у даљем излагању пише: „Г. Јовановић све више запада у мреже оних политичких доктринара који мисле да је федерализам онај облик нашег државног уређења, који ће измирити све супротности између Срба и Хрвата. Још више да ће у федералистички уређеној држави доћи до изражаја сви „народни индивидуалитети“ Срба, Хрвата и Словенаца, а кроз те индивидуалитете југословенство као синтеза истих!“¹⁰⁶

У првој години рада отпочело се радити и са академском омладином, која ће се касније институционализовати у засебну Омладнску секцију Српског културног клуба. Предводници ове омладине, Милорад Драшковић, Војислав Андрић, Ђорђе Стефановић и други ће доживавати себе и Омладину Српског културног клуба као наследнике *Уједињене омладине српске* и *Младе Босне*.¹⁰⁷

У просторијама Клуба, већ 27. фебруара 1938, одржана је оснивачка скупштина *Савета српских културних друштава* коме су приступила и друга друштва.¹⁰⁸ Након тога и даље се радило на образовањима разних савета, преко којих би се ширио утицај, те је тако већ у марту исте године образован *Савез завичајних и покрајинских удружења*.¹⁰⁹ Док је почетком 1940. образован *Савет Патриотских, ратничких и витешких организација* у Београду. У ово друштво су ушли и Савез сокола, Удружење резервних официра и ратника, Коло српских сестара, Друштво Светога Саве, Југословенски културни клуб и још многа друга, а циљ им је био јачање одбрамбеног духа народа.¹¹⁰ У међувремену у Српски културни клуб учланили су се и председник Српске краљевске академије, Александар Белић, архимандрит Јустин Поповић и један од вођа демократске странке, Милан Грол.¹¹¹

---

¹⁰⁶ *Правда*, 1. јун 1937, 4.

¹⁰⁷ N. Popović, *S. J. i jugoslovenska država*, 222-223.

¹⁰⁸ П. Симић, *нав. дело*, 22.

¹⁰⁹ Љ. Димић, *нав. дело*, 519.

¹¹⁰ *Време*, 31. јануар 1940.

¹¹¹ П. Симић, *нав. дело*, 22.

У првој етапи свог рада, који је трајао до јесени 1939. године, Клуб се првенствено бавио културом. Међутим, култура је схватана као много широк појам, што је пружало могућност да све облике делатности, његови чланови, посматрају кроз призму националних идеја. Национална идеја је полако постајала основни критеријум на основу кога је вреднована књижевност, уметност, традиција, историја и васпитање. У мају 1939. саопштено је за *Политику* да се Клуб „у духу својих правила држао далеко од сваке партиске политике“, а да је заједнички циљ чланова остао и даље „јачко српство у јакој Југославији“. Тада је и скупштина Клуба формулисала став и око „решавања хрватског питања“, које је висило у ваздуху. Став је био да се Хрватима треба дати све што имају по праву, али ако буду тражили више од тога, да се треба утицати на њих. Овакав став и уопште приступање Клуба политици представљало је само најаву онога што ће уследити након 26. августа 1939. године.¹¹²

3) Преломни 26. август

Незадовољство владом Милана Стојадиновића досегло је врхунац почетком 1939. године. Политика Милана Стојадиновића у вези хрватског питања није донела резултате, а међународна ситуација се погоршавала. Назирао се почетак рата светских размера.

Кнез Павле сменио је Стојадиновића, а мандат за стварање нове владе поверио је Драгиши Цветковићу. Цветковић није био велики политичар, није имао ни велики углед у српском народу. Међутим, био је спреман да са лакоћом постигне споразум са хрватским вођом, споразум који је доста дуго био нерешив, о успостављању посебне целине.¹¹³ Нова влада Драгише Цветковића образована је у фебруару 1939. године, а добијала је помоћ од Југословенске радикалне заједнице. Већ у првом обраћању, Драгиша Цветковић је напоменуо да његова влада има „специјалну мисију“ да консолидује и среди унутрашње прилике Краљевине Југославије, а да је на том путу несумњиво и сређивање односа са „браћом Хрватима“.¹¹⁴

---

¹¹² П. Симић, *нав. дело*, 29.

¹¹³ М. Екмечић, *нав. дело*, 421-422.

¹¹⁴ Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata II*, Zagreb 1961, 135-136.

Приступило се преговорима, а већ 26. августа 1939. године потписан је споразум између Драгише Цветковића и Влатка Мачека, чиме је формирана Бановина Хрватска.¹¹⁵ Овим споразумом Савска и Приморска бановина, као и котари Дубровник, Шид, Илок, Брчко, Градачац, Дервента, Травник и Фојница спојени су у једну бановнину под именом Бановина Хрватска, са седиштем у Загребу. У надлежност Бановине пренети су сви унутрашњи послови.¹¹⁶

Заједнички владар је постављао бана, а за првог кнез Павле одредио је солунског добровољца Ивана Шубашића. У нову бановину улазило је 4 400 000 становника, од којих је било 168 000 Муслимана и 866 000 Срба. Оваквим решењем, чак ни Хрвати нису били задовољни. Они су тражили више него што је било постигнуто, са својом администрацијом, правом да воде политику, о економском, судском, спортском и подручју социјалне заштите. Захтевали су Боку Которску, као и да се Босни и Херецеговини да аутономија.¹¹⁷ Међу Србима такође је владало незадовољство, пре свега због начина на који је донет сам Споразум. Наиме, није било представника српског народа, а такође и због тога што је хрватско питање издвојено из проблема државне целине. У погледу територијалног разграничења незадовољство је било вишеструко.¹¹⁸ Од Срба Уредба о Бановини Хрватској прихваћена је само од стране Југословенске радикалне заједнице, присталица Земљорадничке странке и од остатака самосталних демократа.¹¹⁹

Један од највећих противника Уредбе о Бановини Хрватској постао је Српски културни клуб. Наиме, члановима Клуба све у овом споразуму било је спорно. И распуштање југословенског парламента, које је после тога уследило, и преуређење Југославије, без јаснијег дефинисања граница Србије која је поднела највеће жртве за само стварање Југославије. И територијално обликовање Хрватске применом магловитих критеријума, час етничких, час историјских, час привредно-географских, и (не)легитимност Драгише Цветковића да заступа Србе у ценкању са Хрватима, јер се о њему, кад је изабран за председника владе, по Србији говорило „Кад може Драгиша –

---

¹¹⁵ В. Ћоровић, *нав. дело*, 447.

¹¹⁶ Ф. Ћулиновић, *нав. дело*, 148.

¹¹⁷ М. Екмечић, *нав. дело*, 422.

¹¹⁸ Мира Радојевић “Споразум Цветковић-Маћек и питања разграничења у Срему” у: *Istorija 20. veka*, Београд 1-2/1992, 66.

¹¹⁹ В. Ћоровић, *нав. дело*, 448.

може свако!“¹²⁰ Влатко Мачек такође није био поштеђен оптужби, који је био уврштен у исту линију са франковцима.¹²¹ „Првобитно широко замишљена културна намера неизбежно је склизнула у опозицију и критику тадашњег режима у земљи.“¹²² Стварањем Бановине Хрватске почело је разбијање земље, а српско питање остало је нерешено, а положај Срба био је све гори.¹²³ У условима разбијености политичких снага у Србији, недостатка једне политичке групације која би могла иступати у име целе Србије, Клуб је могао да делује као снага чији је сада већ задатак био да представља и политичку мисао Србије. Негова примарно културна мисија постала је примарно политичка.¹²⁴ Први секретар Клуба, Васа Чубриловић, управо се због споразума и разишао са Српским културним клубом. Наиме, његов брат Бранко Чубриловић, који је тада заступао Земљорадничку странку, ушао је у владу Драгише Цветковића.¹²⁵

Три месеца након Споразума, тачније 1. новембра 1939. године Слободан Јовановић писао је, испред Српског културног клуба, са напоменом „Поверљиво“ писмо Васи Стајићу¹²⁶. У том писму Слободан Јовановић наглашава да је Клуб још од оснивања посветио највећу пажњу испитивању правог стања у свим крајевима Југославије. Приликом разматрања дошло се до закључка да је држава ишла у решавање проблема без довољног познавања, те да их је решавала често искључиво са партијског гледишта, а да у администрацији и странкама се нису истицали људи са поштењем, нити способношћу. Нагаласивши да Југославија не може се поставити на солидну основу, и напомињајући да је парола Клуба „Јако Српство у Јакој Југославији“. У писму је наведено и залагање за организовање неке врсте конференције на којој би се скупили угледни Срби како би размотрили решавање проблема. На тој конференцији би требало да се донесе један општи путоказ за националну политику, а онда да се одржи низ покрајинских састанака, којима је требало сваки од њих да одреди своју месну политику. Позивао је и људе који су се залагали за интегрално југословенство, а и оне који су изричито били против тога. Крајем новембра уследило је још једно писмо, такође са ознаком „Поверљиво“, у њему је речено

---

¹²⁰ П. Симић, *нав. дело*, 23-24.

¹²¹ N. A. Popović „Srpski kulturni klub (1937-1941)“, 125.

¹²² Д. Ђорђевић, *нав. дело*, 32.

¹²³ Милутин Стијовић, *Српски глас*, Нови Сад 2004, 17.

¹²⁴ Ljubo Voban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd 1965, 249.

¹²⁵ Д. Ђорђевић, *нав. дело*, 32.

¹²⁶ Васа Стајић(1878-1947) је био српски филозоф и писац.

да многи српски „јавни радници“ изјављују жељу за поменутом конференцијом. Такође напомиње се да ти „јавни радници“ припадају разним политичким групама, а да се обраћају Српском културном клубу стога што он као општа српска установа стоји изнад странака. Ова два писма нарочито показују да је Српски културни клуб ушао у политичка питања, а да се бављење културом оставило по страни.¹²⁷ Но ипак, Слободан Јовановић био је више за организацију са надстраначким намерама, док је млађи део Српског културног клуба тежио ка томе да се формира политичка странка.¹²⁸ У то време, свакако, Српски културни клуб креће са иступањима и истиче своје захтеве, те се залагало за омеђивање српских територија и стварања српске јединице. Незадовољни границама новостворене бановине тражили су њену корекцију. Они су замерали хрватској страни што повлачења граница нису била ни етничка, ни историјска, ни привредно-географска.¹²⁹ Покушавајући да разуме српско „попуштање“ према Хрватима, Слободан Јовановић је у једном наврату рекао Драгољубу Јовановићу: „...то Вам је тако са Србима – затежу и ништа не дају врло дуго, а онда нагло попусте и дају више него што се тражи“.¹³⁰ Основна карактеристика критике Клуба које су се односиле на Споразум, била је да се Споразум оцењивао као искључиво негативно дело у коме је све оно што је направљено и договорено било само негативно, у целини и појединостима.¹³¹

4) *Српски глас*

Промена смера Српског културног клуба захтевала је потребу и за покретање личног гласила, те у новембру 1939. године почели су издавати *Српски глас*. Уредништво је правдало појаву листа као последицу „рата на Западу, потребе јачања и окупљања Срба и развијања моралних снага српства“. Иако су уредници објавили да је *Српски глас* искључиво независан лист, који нема никаквог партијског обележја, лист се претежно

---

¹²⁷ Ж. Стојковић „Слободан Јовановић 1869-1958. Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“ (1991), 761-763.

¹²⁸ N. Popović, *S. J. i jugoslovenska država*, 223.

¹²⁹ М. Стијовић, *нав. дело*, 18.

¹³⁰ Д. Јовановић, *Пол. успомене*, 305.

¹³¹ Lj. Voban, *нав. дело*, 250.

бавио политичким темама.¹³² *Српски глас* излазио је сваког четвртка у Београду, почев од 16. новембра 1939. па до 13. јуна 1940, када је забрањен. Када је избио државни удар, 27. марта 1941. године, поново је покренут, али изашао је само тај један број, чисто колико да изјави подршку државном удару.

Власник и уредник листа био је Драгиша Васић. Уводни чланак био је, по правилу, непотписан. Иза њега је стајало читаво уредништво.¹³³ Постојало је уверење, посебно Драгољуба Јовановића, да је уводне чланке, макар по који, писао Слободан Јовановић. Драгољуб Јовановић упитао је самог Слободана Јовановића да ли он пише те чланке, али Слободан Јовановић је порекао. Међутим, Драгољуб Јовановић и даље је остао у то уверен, одговоривши му у једној прилици: „...Познајемо Ваш стил. Ту сам нашао неколико реченица које сте само Ви могли написати. Моји другови и ја Вам *Српски глас* не опраштамо“¹³⁴ Такође Милош М. Милошевић у свом *Отвореном писму Слободану Јовановићу* тврдио је да је Слободан Јовановић писао поједине уводне чланке *Српског гласа*.¹³⁵

Свакако, бар што се тиче уводних чланака у Српском гласу, стајало је формално гледиште чланова Српског културног клуба, те самим тим и његовог председника, Слободана Јовановића, писао их он или не. Димитрије Ђорђевић децидно тврди да је неистина да је Клуб био против Југославије и позивао се управо на *Српски глас*.¹³⁶ Сама парола која је штампана на сваком листу била је „Јако српство, јака Југославија“. Чланови Српског културног клуба сматрали су да нема напретка ни Србима, ни Хрватима, ни Словенцима, без јаке Југославије. Они би требало да имају једнака права, али и једнаке дужности и једнаку љубав за своју националну државу, те да ту не сме и не може бити никаквих ограда и никакве сумње. „Један суверенитет, једна државна идеја, један борбени дух, један циљ“, то су били услови за јаку Југославију.¹³⁷ Још од почетка спора Клуб је покушавао, бранећи државно јединство, да се истовремено и дистанцира од

---

¹³² N. A. Popović „Srpski kulturni klub (1937-1941)“, 116.

¹³³ М. Стијовић, нав. дело, 20-22.

¹³⁴ Д. Јовановић „Љуба Давидовић умире; Слободан Јовановић пресуђује“ 303.

¹³⁵ Милош М. Милошевић „Отворено писмо Слободану Јовановићу“ у *Савременици о Слободану Јовановићу*, 345.

¹³⁶ Д. Ђорђевић, нав. дело, 34.

¹³⁷ *Српски глас*, бр 1. 16. новембар 1939.

централизма.¹³⁸ Став Слободана Јовановића ишао је ка федерализацији, прихватајући је као „нужно зло“, те у том погледу одржао је предавање у просторијама Клуба 4. децембра 1940. године *Југословенска мисао у прошлости и будућности*, које је делимично објављено у *Српском гласу*, а целовито објављено у *Српском књижевном гласнику*, о чему ће касније бити више речи.¹³⁹ Централистичка државна управа, као и чиновништво означавани су главним починиоцима копромитовања идеје народног јединства. Упоредо с тим захтевано је да се народу врати слобода и демократија.¹⁴⁰ Слободан Јовановић је упозоравао на грешку претеривања са унитаризмом, а да се као последица тога јавио српски и хрватски национализам, чије би дејство по државу могло бити разорно.¹⁴¹

Како би се остварио национални идеал, који је доста пута провлачен кроз текстове, требало је да се окупе сви Срби, а не све политичке странке. Упућен је позив „Срби на окуп!“, али не у циљу окупљања против Хрвата.¹⁴² Окупљање Срба није била оригинална идеја Клуба, такво окупљање по националном критеријуму у годинама великих сукоба налазило се у готово свим програмским циљевима српских политичких странака. С друге стране, ти њихови концепти, пак, разликовали су се од концепта Клуба. Српске политичке странке пропагирале су окупљање Срба, али само у оквирима својих странака, са циљем да управо свака од њих преузме улогу јединог заштитника српских националних интереса.¹⁴³

Највише, пак, уводних чланака односило се на Уредбу о Бановини Хрватској и инсистирало на решавању тог питања. Наглашавало се да је споразум био привремен и непотпун, да је споразум решио само хрватско питање, док је све остало „лебдело у некаквој неизвесности“. Постављало се питање решавања српске и словеначке бановине. Стање у држави је називано „небулозним“.¹⁴⁴ Залагало се за формирање српске јединице, те да се морају Срби и Хрвати праведније споразумети.¹⁴⁵ Већ од 24. новембра почела је расправа о *Српским земљама*. Припремао се чак и један нацрт уредбе о *Српским земљама*,

---

¹³⁸ П. Симић, *нав. дело*, 25.

¹³⁹ *Српски глас*, бр. 4. 7. децембар 1940.

¹⁴⁰ Љ. Димић, *нав. дело*, 532.

¹⁴¹ *Исто*, 535.

¹⁴² *Српски глас*, бр. 6. 21. децембар 1939, стр. 2.

¹⁴³ N. A. Popović „Srpski kulturni klub (1937-1941)“, 123.

¹⁴⁴ *Српски глас*, бр. 3. 30. новембар 1939.

¹⁴⁵ *Српски глас*, бр. 8. 4. јануар 1940.

а престоница је предвиђена у Скопљу. Таква јединица би имала краља и Сабор, као законодавна тела, али све је остало у плановима. Тај пројекат описиван је у чланцима *Српског гласа*, а држала су се и предавања у просторијама Клуба на ту тему. Као *Српске земље Српски глас* навео је Србију, која се подразумевала да је са Македонијом и Косовом (тзв. *Старом Србијом*), Црну Гору, Војводину, Босну и Херцеговину, Лику и делове Далмације и Славоније.¹⁴⁶

Доста пажње *Српски глас* посветио је Македонији, што је, ваљало би приметити, посебно занимало и самог Слободана Јовановића. У једном разговору са Миланом Јовановићем Стоимировићем¹⁴⁷, још 1937. године, изразио је страх за Македонију, говорећи како је име државе требало остати Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, изјавивши: „Македонци Југословени, а не Срби – па то је једна несрећа!“¹⁴⁸ И наредне године изјављивао је Јовановићу Стоимировићу своју забринутост за Македонију.¹⁴⁹ Радоје Л. Кнежевић такође је забележио Јовановићеву нарочиту забринутост за Македонију, те да је веровао да када би се Македонцима пришло са пуним братским уверењем, да би се код њих могла створити изразита национална свест, као што постоји и у Србији. „Другим речима, држао је до тога да се ти крајеви могу посрбити.“ Међутим, био је уверен да, по сваку цену, треба избегавати све што личи на притисак, те ући у пуну сарадњу са тамошњим становништвом. Јовановић је проучавао, као што је већ напоменуто, питање Македоније још од своје младости.¹⁵⁰ Српски културни клуб такође је ишао ка том правцу, доста се радило на истицању и доказивању српског етноса над локалним становништвом. Јужна Србија сматрана је највећим залогом опстанка и њеним изузетним стратешким положајем. Српски карактер овог подручја одређиван је на историјском праву српског народа „на земљу Краљевића Марка и Душана Силног“, која је обложено од Турака 1912. године. Сви ови „докази“ били су у функцији захтева за прикључење Македоније српској јединици.¹⁵¹

---

¹⁴⁶ М. Екмечић, *нав. дело*, 424-425.

¹⁴⁷ Милан Јовановић Стоимировић (1898-1966) је био српски новинар, дипломата, управник Архива Србије и хроничар старог Београда.

¹⁴⁸ Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936-1941*, Нови Сад 2008, 107.

¹⁴⁹ *Исто*, 216.

¹⁵⁰ Р.Л. Кнежевић „Слободан Јовановић у светлости докумената.“, 278-289.

¹⁵¹ N. A. Popović „Srpski kulturni klub (1937-1941)“, 130.

Свакако критика да је Споразум непотпун и да је остало подручје остављено у неодређеном и неизвесном стању није било без основа и то није било искључиво мишљење само Српског културног клуба. Не може се оспорити да током склапања Споразума Србија није имала свог представника. Није било ни логично да је Хрватска сељачка странка имала двоструку власт, у Бановини икључиво у оним пословима који су пренесени у њену надлежност, а затим и на нивоу читаве државе.¹⁵² Напокон, ни однос између Срба и Хрвата у држави није се побољшао доношењем Споразума. Навођени су разни преступи хрватских власти и појединаца, пречишћавало се чиновничко и службено особље у Хрватској. Апеловано је на скорашњи пример судбине Чехословачке.¹⁵³

Колико год да је Српски културни клуб инсистирао и предлагао, Хрвати нису одустајали од Споразума. Када је блиски Мачеков сарадник, Рудолф Бићанић, издао књигу *Економска подлога хрватског питања*, где је оптужио Србе да су експлоатисали Хрвате још од Уједињења. То је изазвало лаву чланака *Српског гласа* који су месецима доказивали супротно. Лист *Хрватски дневник* жестоко је нападао *Српски глас*, а када је напао брчанске Србе, који су желели да се припоје српској јединици, у *Српском гласу* су кренуле паролe „Где год је Срба, ту је и Србија“. Овакви напади и сукоби проузроковали су забране појединих бројева листа *Српски глас*. Од првих осам бројева, сваки други био је забрањиван.¹⁵⁴ Образложење је скоро увек било исто: „У поменутом листу се налазе такви пасуси којима се иде на то да се створи племенски раздор, као и да се државне власти ометају у вршењу свога задатка и делања уопште.“ Априла 1940. године забрањена су још два броја *Српског гласа*, а крајем маја још једна забрана коју је лист једва преживео. Огласио се само још једном. 13. јуна 1940. Тог дана министар унутрашњих послова, у влади Цветковић-Мачек, дефинитивно је забранио даље излажење *Српског гласа*.¹⁵⁵ На дан државног удара, 27. марта 1941. године изашао је, пак, још један број *Српског гласа*, али у виду брошуре. Циљ овог последњег појављивања био је једноставно да подржи пуч, називајући га националним препородом.¹⁵⁶

---

¹⁵² Lj. Voban, *nav. delo*, 250.

¹⁵³ *Српски глас* бр. 2, 23. новембар 1939..

¹⁵⁴ П. Симић, *нав. дело*, 26-27.

¹⁵⁵ П. Симић, *нав. дело*, 31-33.

¹⁵⁶ *Српски глас* 27. март 1941.

5) Политичка разматрања председника Клуба

Слободан Јовановић, у својим политичким разматрањима, у чланку *Је ли федерализам код нас могућ*, 1920. године наводио је више препрека које су стајале на путу федералном уређењу, тада Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца. Ипак, он тада није доказивао да је федерализам немогућ, већ је само указивао на тешкоће таквог система.¹⁵⁷ Он је завршио тај чланак следећом реченицом: „Ако се махнемо празног теоретисања о савезној држави, па се запитамо који су чиниоци обезбедили у пракси успех великих савезних држава, - наћи ћемо да су ти чиниоци били или јаке централне партије или хегемонија једне јаке војничке државе. Код нас ни један ни други од ова два чиниоца не постоји, - и према томе веома је неизвесно да би код нас оглед са федерализмом успео“. Двадесет година касније, у другачијем времену, након пропасти идеје о интегралном југословенству и несигурношћу будућег уређења државе, Слободан Јовановић говорио је да би ипак требало да постоје и локални парламенти, српски, хрватски и словеначки. Помирен са чињеницом немогућства другачијег државног уређења.¹⁵⁸

Након три године постојања и деловања Српског културног клуба, напослетку се бележе и први јавни политички иступи његовог председника. Слободан Јовановић, 4. децембра 1939. године, на дан свог седамдесетог рођендана у просторијама Клуба одржао је предавање где је изнео своје виђење политичке ситуације у Краљевини Југославији.¹⁵⁹ Највише критика дао је покушају увођења интегралног југословенства и завођењу строгог централизма. Он је навео тада да се српски централизам оснивао на идеологији такозваних Југословена, а не србијанских политичара. Под именом Југословен он је подразумевао једну групу српских и хрватских политичара из Хабзбуршке монархије, који су били уверени да Србима и Хрватима без трајне заједнице нема будућности. Напомињао је да су Срби у својој борби за самосталност добили култ државне идеје, те да их је плашило рушење државног јединства, који је често повезиван за федерализмом. Он идеју о великосрпској идеологији одбацује, али сматра да је постојала југословенска идеологија, те са њом и југословенска хегемонија. „Диктатура је сва била надахнута југословенском

¹⁵⁷ А. Павковић, *нав. дело*, 354-356.

¹⁵⁸ Ж. Стојковић „Слободан Јовановић 1869-1958. Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“ (1991), 764-765.

¹⁵⁹ N. Popović, *S. J. i jugoslovenska država*, 225.

идеологијом. Она је променила државно име, и наместо Краљевине Срба Хрвата и Словенаца, прогласила краљевину Југославију. У неку руку био је то покушај да се југословенска мисао оживотвори указом. Уништавајући за време централизма покрајинске самоуправе, гонећи за време диктатуре племенске странке, југословенство се све више одвајало од друштвене стварности.“ Јовановић је даље осудио Шестојануарску диктатуру и запазио да је југословенска мисао уочи Првог светског рата уједињавала Србе и Хрвате, док их је под диктатуром само разјединила.

Покушај увођења југословенског национализма сматрао је да није био успешан. Међутим, створени су тада „поратни Југословени“, које Јовановић разликује од „предратних Југословена“. Наиме „поратни Југословени“ били су они који су постали „стоцентни Југословени“ у време када се то награђивало, а не када се за то гинуло. Оптужује их да су то били људи којима је добро дошло да прикрију свој недостатак српско-хрватског патриотизма. Напомињао је и да је наравно постојало и Југословена који су били искрени, те се одлучили на диктатуру из мишљења да спасу југословенство од пропасти. Свакако, закључио је да је диктатура донела више проблема, но користи, те је тако дезорганизовала српске странке, а ојачала хрватске. То се десило из разлога што су српске странке биле надасве политичке странке, док су хрватске биле сливене у један исти народни покрет, те када је било потребно, у време Споразума, сложити се, Срби су били поцепани.

Затим је приступио питању могућности одвајања Србије и Хрватске. Када би се од Србије одвојила Хрватска, она би изгубила највећи и најважнији део Јадранског Приморја, чиме би њен положај био као у време Првог светског рата. Она би остала једина континентална држава на Балкану. Јовановић је нагласио да треба имати на уму да би Хрватска одвојена од Југославије могла пасти у сферу утицаја великих сила, које не би биле пријатељски расположене према њој.¹⁶⁰ Он је на Југославију гледао као на рационално државно-правно решење које је наметнула сама историја.¹⁶¹ Сам Јовановић дочекао је да види како се његова теорија о потреби Хрвата за Југославијом остварује. Усташка влада Анте Павелића, коју су силе Осовине поставиле у Хрватској, по цени

---

¹⁶⁰ Слободан Јовановић „Југословенска мисао у прошлости и будућности“ у *Српски књижевни гласник* књ. 1, 1. јануар 1940. 29-35.

¹⁶¹ Данило Н. Баста, *Пет ликова Слободана Јовановића*, Београд 2003, 105.

губитка Приморја одступила је из Југославије. Када су априла 1941. године силе Осовине окупирале и поделиле Југославију, Хрватска је била приморана да уступи својој савезници Италији Приморје и део Далмације.¹⁶²

Јовановић даље казује да пред Србима стоји двојак задатак. Први задатак је да се брани српство, јер када се обележава хрватска етничка целина, онда је неминовно да обележити и српску. Та је теза заступана у готово сваком броју *Српског гласа*. Док је други задатак представљао вођење рачуна о државној целини. Како би заједничка држава била трајна и јака, није било довољно имати само заједничку династију, војску и дипломатију. Требало је имати и Парламент биран општим гласањем, који би представљао народ Југославије. Такође, требало би да постоје и локални парламенти где ће њихове међусобне разлике доћи до изражаја. Такав вид уређења би требало увести, као што постоји у Швајцарској и Сједињеним америчким државама.¹⁶³

У разговору са Михаилом Константиновићем, 1. јануара 1940. године поделио је своје мишљење да би се стварањем српске јединице стало и на пут аутономистичким тежњама покрајина у српском делу. Мислио је на Македонију, Војводину, Црну Гору и Босну. Међутим и у овом разговору посебно је нагласио његову велику забринутост за питање Македоније, наводећи да је у њој управни апарат лош. Такође, инсистирао је на називу „српска Македонија“.¹⁶⁴ Тог истог дана разговарао је и са Драгољубом Јовановићем са којим је водио полемику о Хрватима, изјављујући да када би се Хрватима одузело оно што им је већ дато, дошло би до грађанског рата, јер су у огромном заносу. Слободан Јовановић је тада изрекао своје мишљење да је Хрватима занос свима заједнички, ту више нема националног духа, већ расизам немачког типа. „Сматрају нас нижим бићима. С тим се наши људи не могу помирити.“¹⁶⁵

Вративши се не чланак *Југословенска мисао* важно је и истаћи да је Јовановић сматрао да национална и државна идеја не морају бити исте. Напротив, требало би гајити српски, хрватски или словеначки национални дух, али у исто време и гајити и

---

¹⁶² А. Павковић, *нав. дело*, 351.

¹⁶³ С. Ј. „Југословенска мисао у прошлости и будућности“, 36-37.

¹⁶⁴ Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma : dnevničke beleške 1939-1941 : londonske beleške 1944-1945*, Novi Sad 1998, 89.

¹⁶⁵ Д. Јовановић, *Пол. успомене*, 303.

југословенску државну идеју. Само тако би се остварила искрена и мирна држава.¹⁶⁶ Сматрајући да југословенство као национална идеја није никада имала своју истинску подлогу из које би се црпела потребна животна снага.¹⁶⁷ Из овог предавања дало би се закључити да се Слободан Јовановић помирио са федерализмом, пошто је питање преуређења државе неминовно ишло ка том правцу. Међутим, већ у априлу исте године, остао је и даље при свом мишљењу из 1920. године, а то је да је федерализам у Југославији тешко изводљив. У чланку *Уставно питање*, назначио је да је битније одржати југословенску државну идеју, а да питање федерализма није искључиво правно, већ и психолошко питање, те да које год уређење било, исти ће проблеми бити актуелни. Јовановић се вратио запажању из 1920. и назначио: „Да је у Сједињеним Државама било онолико разних националних свести колико и разних држава...онакав федерализам као амерички би био тешко могућан.“ Стога, закључио је да код нас уставно питање није искључиво правно, те да ће политичко просвећивање народа више учинити него промена правног система.¹⁶⁸

б) Критике упућене председнику Клуба

Појава и деловање Српског културног клуба и његовог председника на пољу културе и политике изазвало је буру реакција. Опредељење за неговање српске културе у оквиру југословенства, за јачање српског националног духа, није наишло на одобравање у једном делу српске интелектуалне елите. Реакција те друге групације универзитетских професора и осталих стручњака било је оснивање Југословенског културног клуба и покретање часописа *Круг*.¹⁶⁹ Оснивачи ове организације били су Јован Ердељановић, Виктор, Новак, Борислав Лоренц, Димитрије Коњевић и Станко Шркелј.¹⁷⁰ Већ у другом броју *Круга* направљено је одступање од начела које је заступао Српски културни клуб, те се залагало за синтезу српске, хрватске и словеначке културе. Акцентовано је да се не сме

---

¹⁶⁶ С. Ј. „Југословенска мисао у прошлости и будућности“, 37-38.

¹⁶⁷ Д. Н. Баста, *нав. дело*, 101.

¹⁶⁸ *Српски глас*, 25. април 1940, 2.

¹⁶⁹ Софија Божић „Часопис Круг(1938) о Југословенству и српско-хрватским темама“ у *Токови историје*, Београд 3/2009, 7-8.

¹⁷⁰ N. Popović, *S. J. i jugoslovenska država*, 231.

радити на јачању српске културе из разлога што би то подстакло ограђивање хрватске и словеначке културе, а да се за проблеме рубних делова српства требало бавити национална удружења, а не културни клубови.¹⁷¹

Несумњиво, пак, најоштрије критике долазиле су са хрватске стране. *Хрватски дневник* и *Обзор* као да су се надметали ко ће негативније оценити деловања Клуба. Оптужени су за „великосрпске шовинисте“ и „српске франковце“, те да су „обузети мржњом према Хрватима“. Исто тако критика је долазила, па и са српске стране. Испред листа *Напред*, који је од 1938. године окупљао српске интелектуалце, стајао је професор Михаило Илић који је критиковао екстремни национализам Српског културног клуба. Међутим све ове критике биле су упућене Српском културном клубу, док се помињање Слободана Јовановића, као његовог председника, избегавало.¹⁷²

Ипак, од отвореног напада на председника Клуба, Слободана Јовановића, није се устручавао београдски новинар и омладинац земљорадничке странке, Милош М. Милошевић. Он је крајем априла 1940. године објавио у виду брошуре *Отворено писмо Слободану Јовановићу* у ком је сасуо јаке увреде и тешке оптужбе. Додуше, најоштрије увреде биле су упућене осталим члановима Клуба, који су деловали уз „полу-јавно полу-прећутно вођство“ Слободана Јовановића. Наводећи сопствено разочарање Слободаном Јовановићем, ставио је до знања да он не представља предводника целе српске „интелигенције“, те да се ставио пристрасно на мање праведну страну српско-хрватског спора. Високи и морални ауторитет Слободана Јовановића ставио је у службу једне ускогрудне и национално штетне акције, уперене против хрватског народа. Хвалећи споразум Цветковић-Мачек, оптуживао је Јовановића да је изневерио своју функцију у друштву.¹⁷³ Настављајући да је Јовановић своје искуство ставио у „одбрану српске ствари, која је у опасности од мање опасних и мирољубивих Хрвата...“, те како „са једном кликом аририста и каријериста проповеда „морални препород Срба“ и вршио „духовну мобилизацију пробужених Срба“ за борбу против хрватског народа!“ Сматрајући да је Јовановић, који је био преодређен да буде измиритељ у заоштрениости два национализма, изневерио своју судбину и лакомислено радио на стварању великосрпског фронта против

¹⁷¹ С. Божић „Часопис Круг(1938) о Југословенству и српско-хрватским темама“, 10.

¹⁷² N. Popović, *S. J. i jugoslovenska država*, 231-232.

¹⁷³ М. М. Милошевић „Отворено писмо Слободану Јовановићу“, 345-350.

Хрвата. Најзад, Милошевић је констатовао да је Јовановић напустио објективност, те проповедао лажно југословенство.¹⁷⁴ Само држање Слободана Јовановића током Шестојануарске диктатуре, његово ћутање, означио је непогодним, уз додавање својих личних надања да ће неким јавним поступком обележити свој став, који је био негативан према диктатури, како је и сам Јовановић изјављивао Милошевићу у пар наврата. „Мудро и дубоко ћутање беше тада завладало међу интелектуалцима...Било је толико прилика када је та „интелигенција“ са Вама на челу могла да дигне глас у одбрану погажених слобода и права српског и хрватског народа. Међутим, ништа није могло да је изведе из такта и да напусти своје достојанствено ћутање.“ Настављајући у том духу поставио је питање да ли је тадашње ћутање било знак одобравања, или, пак, само страх за губљење високих положаја.¹⁷⁵

У штампању овог текста, пошто ниједна новина није желела да га објави, Милошевићу је помогао Милош Ђурчин. Пре самог штампања брошуре, Драгољуб Јовановић је упозорио Слободана Јовановића на њену припрему, рекавши му да Милошевић припрема једно отворено писмо, јер у њему види још једног интелектуалца који је изневерио своју мисао.¹⁷⁶ Касније је владало мишљење да је сам Драгољуб Јовановић одобрио или бар подржавао писање овог отвореног писма.¹⁷⁷

---

¹⁷⁴ М. М. Милошевић „Отворено писмо Слободану Јовановићу“ 354-355.

¹⁷⁵ Исто, 360-362.

¹⁷⁶ N. Popović, *S. J. i jugoslovenska država*, 232.

¹⁷⁷ Д. Јовановић „Милош М. Милошевић“ у *Људи, људи*, 353.

IV Почетак краја

1) Конспирација и 27. март

Приближавање Стојадиновића и кнеза Павла Немачкој и Италији у одсудним тренуцима изазвало је бујицу незадовољства у Југославији. Напад Италије на Грчку 28. октобра 1940. довео је рат на саму границу Краљевине Југославије. За Слободана Јовановића то је било довољно да смањи меру делатности Српског културног клуба у вези са Споразумом. Спољна опасност и потреба да се дочека сложно, потиснули су у позадину остала питања.¹⁷⁸

Изван круга политичких људи, њихове улоге око патриотских расположења и усмерења који су на крају и довели до чувеног 27. марта, остала је по страни личност угледног и неприкосновеног Слободана Јовановића, али свакако не без извесних сумњи да је и он био у близини бујања овог догађаја. Остала је могућност да је и он сам непосредно учествовао у раду завереника. Углавном у журналистици и публицистици, Слободан Јовановић је довођен у везу са пучистима док су они, те и његове многе присталице, ту могућност одлучно одбијали. Свако разматрање евентуалне везе Слободана Јовановића са пучистима и њиховим тајним друштвима мора кренути од сећања које је оставио резервни официр Југословенске војске и универзитетски професор др Станиша Н. Костић.¹⁷⁹

Како је записао у својим сећањима 1960. године, Станиша Н. Костићу је његов ранији познаник адвокат Младен Жујовић, који је био и члан Српског културног клуба, говорио у јулу 1938. године о извесној групи људи која „нешто ради да спасе част наше земље“: Потом га је Жујовић и привукао на тајне састанке ове групе. Први састанак на коме је Костић присуствовао одржан је у Жујовићевој кући у Београду, када је наводно и образована нека врста тајне организације, познатија као *Конспирација*. Главни циљ ове организације представљао је обарање режима кнеза Павла и Милана Стојадиновића, након чега би се поставио један демократски и антифашистички поредак. Овом састанку присуствовао је Слободан Јовановић, као и још неки чланови Српског културног клуба, те и некадашњи црнорукци. Самом састанку, према наводима Костића, председавао је

¹⁷⁸ Р. Л Кнежевић „Слободан Јовановић у светлости докумената“, 280.

¹⁷⁹ Момчило Зећевић “Slobodan Jovanović i 27. mart” у: *Istorija 20. veka*, Београд 1/1996, 46.

Слободан Јовановић који је и изложио њене циљеве. Тада, према добијеним упутствима, у војсци требало је стварати тајне групе од по пет људи.¹⁸⁰ Такође, Станиша Н. Костић забележио је како су у просторијама Српског културног клуба, где су одржавана предавања, чланови *Конспирације* одлазили појединачно, како не би било упадљиво. „Више пута је на предавања долазио и генерал Бора Мирковић, као и други официри из његовог штаба. Пошто су Српски културни клуб представљали – Слободан Јовановић и Драгиша Васић, природно је да су се у њему редовно појављивали и сви наведени чланови Конспирације од 8. 8. 1939.“¹⁸¹ Ово сведочење Станише Н. Костића наводи на озбиљно разматрање улоге Слободана Јовановића, те и чланова Српског културног клуба и њиховог посредног или непосредног учешћа југословенске кризе до државног удара 27. марта 1941. године. Свакако ово сведочење пружа доказ да је постојала озбиљна политичка поларизација у српским круговима у погледу међународне оријентације Југославије. Међутим, довођење Слободана Јовановића преко *Конспирације* и Српског културног клуба у директну везу са пучистима од 27. марта изискује велику опрезност, понајвише због недостатка примарне документације која би могла то потврдити или оспорити.¹⁸² Ипак ово свакако показује да су постојала разна опозициона струјања против режима и политике кнеза Павла и у војсци и у грађанским политичким круговима.¹⁸³

Ваљало би напоменути да сам Слободан Јовановић није имао посебне резерве према завереничком раду, а ни према државном или војном удару као начину за склањање непопуларног режима у држави. Поменуто је да је Слободан Јовановић, за време Солунског процеса, био премештен из Солуна на Крф. Како наводи Бранко Лазаревић, књижевник и дипломата, да је сам Јовановић показивао „превише“ интересовања за сам случај, а такође познато је да је гајио позитивна осећања према Драгутину Димитријевићу Апису.¹⁸⁴

У то време долази и до контаката Српског културног клуба са појединим југословенским комунистима. Постоје сведочења да је управо Милан Горкић успостављао

---

¹⁸⁰ Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Ljubljana 1979, 30.

¹⁸¹ M. Zečević “Slobodan Jovanović i 27. mart“, 52.

¹⁸² *Исто*, 48.

¹⁸³ J. Marjanović, *нав. дело*, 31.

¹⁸⁴ Небојша Поповић „Слободан Јовановић и Српски културни клуб“ у *Слободан Јовановић – личност и дело*, Београд 1998, 302.

контакте и сарадњу са Клубом преко његовог председника и других чланова. Касније ће Горкић због тога бити и оптужен од стране Комунистичке партије Југославије. Како је навео Дедијер: „Горкић је имао везе са Слободаном Јовановићем, затим са књижевником Драгишом Васићем, који је за време рата био главни политички саветник у штабу Драже Михаиловића. Треће лице с којим је Горкић држао везу био је београдски адвокат Младен Жујовић, кога је Дража Михаиловић за време рата био поставио за команданта западне Југославије.“¹⁸⁵ Јовановић је касније порицао контакте и сарадњу са југословенским комунистима, али није порекао своје контакте са совјетским посланством у Београду, до којих је долазило на његову иницијативу.¹⁸⁶ У то време он је био наклоњен сарадњи између Југославије и СССР-а.¹⁸⁷

Свакако, незадовољство у држави ишло је са свих страна, те је паралелно са *Конспирацијом* ницало и других завереничких организација. Група око Боривоја Мирковића формирана је још 1937. године, разна опозициона струјања су тек средином 1940. године кренула да се сједињавају.¹⁸⁸ Знање о могућности пуча у то време било је „скоро јавна тајна“, о њему су говорили и Слободан Јовановић, Драгољуб Јовановић, патријарх Гаврило Дожић, Драгиша Цветковић, Александар Цинцар Марковић, Душан Симовић и Боривоје Мирковић. Па тако и сам Слободан Јовановић, 20. марта, рекао је кнезу Павлу на аудијенцији, да се „много говори о могућности пуча“. Слободан Јовановић, на своју иницијативу, тражио је аудијенцију, како би упозорио на реакцију народа уколико би се приступило Тројном пакту. Он је нагласио кнезу Павлу тада да је „Врло опасно водити истовремено и споља и унутра непопуларну политику.“ На шта му је кнез рекао да приступање Пакту није свршена ствар, те да ће он још о свему размислити. Време ће показати да није дошло до промене мисли кнеза Павла. Драгиша Цветковић и Александар Цинцар-Марковић потписали су Тројни пакт, већ 25. марта 1941.

---

¹⁸⁵ Vladimir Dedijer, *Josip Broz Tito – Prilozi za biografiju*, Beograd 1953, 240.

¹⁸⁶ Н. Поповић „Слободан Јовановић и Српски културни клуб“, 303.

¹⁸⁷ Ж. Стојковић „Слободан Јовановић 1869-1958. Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“ (1991), 766.

¹⁸⁸ N. A. Popović „Srpski kulturni klub (1937-1941)“, 134.

године.¹⁸⁹ Овим чином Југославија се сврстала уз силе Осовине. Настало је у земљи комешање и противљење том чину.¹⁹⁰

Државни пуч извршен је два дана касније, када је група официра краљевског ваздухопловства и копнене војске уз подршку британске обавештајне службе уклонила владу кнеза Павла и принудила намеснике да поднесу оставку. Масовне демонстрације против сила Осовине у Београду, као и у појединим другим српским градовима подржале су пуч. Подржао га је и Слободан Јовановић.¹⁹¹ Српски културни клуб је одушевљено поздравио извршени преврат, што поновно покретање *Српског гласа*, ради саме сврхе одушевљења превратом, доказ је сам по себи. Такође објављени су и прогласи *Савеза патриотских, културних и привредних организација и установа* у чијем вођству су били чланови Клуба, Владимир Ћоровић и Владан Ђорђевић. Објављен је и проглас *Омладинског фронта за одбрану Отаџбине*, који је основан само дан раније, што је занимљиво само по себи. У оквиру *Омладинског фронта* била је и Омладинска секција Српског културног клуба.¹⁹² Димитрије Ђорђевић, син Александра Ђорђевића и члан омладинске секције Клуба, у својим мемоарским белешкама сећао се радосно 27. марта 1941. О овоме догађају записао је: „Дубоко смо били противни приласку Југославије Тројном пакту јер смо у томе видели издају не само наше прошлости него и будућности као слободног народа. Неколико дана пре потписивања пакта, три Владимира из Српског културног клуба (Ћоровић, Белајчић и Ђорђевић) били су код Цветковића да протестују против тог чина. На вест о потписивању пакта 25. марта, омладина Српског културног клуба образовала је Омладински фронт за одбрану отаџбине, који су каснији послератни режимски историчари приписали Комунистичкој партији Југославије“. Сећао се генерала Војина Максимовића како је из просторија Клуба позивао у одбрану отаџбине, те других чланова који су говорили у таквом духу.¹⁹³

Сам Слободан Јовановић од почетка одлучно је одбијао сваку своју непосредну, али и посредну повезаност са извођењем државног удара 27. марта, док је главне делатнике удара, Душана Симовића и Боривоја Мирковића, сликао не баш у

---

¹⁸⁹ Р. Ј. Кнежевић „Слободан Јовановић у светлости докумената“, 281-282.

¹⁹⁰ А. Павковић, *нав. дело*, 27.

¹⁹¹ Р. Ј. Кнежевић „Слободан Јовановић у политици у светлости докумената“, 282-283.

¹⁹² N. A. Popović „Srpski kulturni klub (1937-1941)“, 134.

¹⁹³ Д. Ђорђевић, *нав. дело*, 41-42.

најповољнијем светлу. Један од најодлучнијих заговорника Јовановићевог неучествовања у пучу био је и публициста и новинар, Десимир Тошић. Он је, позивајући се на дане проведене у разговорима са Јовановићем, тврдио да је „произвољна идеја“ било каква припадност Слободана Јовановића некој завереничкој организацији. Затим је истакао да је Јовановић „био посебно морална личност“, али „као многи интелектуалци био је далеко од физичке храбрости“. Међутим, исто тако тврдио је и да је Радоје Л. Кнежевић, који је био „прави завереник“ стално био у контакту са Слободаном Јовановићем. Ваљало би напоменути да је Радоје Л. Кнежевић био рођени брат пучисте Живана Л. Кнежевића, који је припадао Југословенском културном клубу.¹⁹⁴

Радоје Л. Кнежевић, једини непосредни сведок о учешћу Слободана Јовановића, тврдио је да Јовановић није знао за преврат све до тог дана. „Кад је освануо 27. март, и док је извођење преврата било још у току, Јовановић је позван у Главни генералштаб, поред представника политичких странака с кореном у народу. Потписани је био у прилици да са њим разговара пре почетка заједничке седнице. Изложио му је цео план, апеловао на њега да се и лично ангажује. Јовановић је прихватио да уђе у владу политичких странака свих делова народа. Пристао је, без одушевљења и без опирања, по једном дубоком осећању дужности, тако типичном за њега.“¹⁹⁵ У другом наврату навео је да текст самог прогласа, који је био саопштен народу преко радија, издиктирао, уз помоћ појединих завереника, управо Слободан Јовановић.¹⁹⁶

О Јовановићу као учеснику у организовању државног удара и о обавештености говорио је и књижевник Милош Црњански, у својим *Ембахадама*. И књижевник Мирослав Крлежа, у једном есеју о 27. марту везао је овај датум за „идеологију“ Слободана Јовановића. Мирослав Спалајковић¹⁹⁷, заступајући профашистичко и антикомунистичко опредељење, кривио је Слободана Јовановића за организовање удара 27. марта 1941. Овакви подаци наводе на закључак да Српски културни клуб и његов

---

¹⁹⁴ М. Зећевић “Слободан Јовановић и 27. март”, 49-53.

¹⁹⁵ Ж. Стојковић „Слободан Јовановић 1869-1958. Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“ (1991), 767-768.

¹⁹⁶ Р. Л. Кнежевић „Слободан Јовановић у светлости докумената“, 282.

¹⁹⁷ Мирослав Спалајковић (1869 —1951) је био српски дипломата, политичар, министар без портфеља и заступник министра спољних послова 1920. године. Био је посланик Краљевине Србије у Русији пре и за време Првог светског рата. За време Другог светског рата био је саветник Милана Недића. Побегло је из земље 1944. и умро је у емиграцији.

председник нису могли бити сасвим по страни војног удара од 27. марта. Чак и упорна одбијања Слободана Јовановића да себе веже за било какву тајну завереничку делатност или организацију, држећи се своје репутације, разумљива су. Такво признање било је неспојиво са његовим положајем и угледом међу интелегенцијом. Међутим, Слободан Јовановић изразио је мишљење о 27. марту врло брзо.¹⁹⁸ Председник нове владе постао је генерал Душан Симовић, ранији шеф генералштаба Југословенске краљевске војске, те је формирао коалициону владу, чији су чланови били представници свих главних политичких странака у Југославији. Слободану Јовановићу понуђен је један од два положаја заменика премијера, што он је он и прихватио, док је за другог заменика изабран Влатко Мачек. Оваква подела ресора у новој влади наводи на то да су пучисти видели у Слободану Јовановићу главног представника српских интереса у коалиционој влади, иако он није представљао било коју политичку странку.¹⁹⁹

2) *Гашење Српског културног клуба*

Немачка је брзо реаговала на догађаје од 27. марта. Већ поподне, истог дана, Хитлер је издао своју Директиву 25, наредбу за напад на Југославију. Упркос југословенским изјавама лојалности, Немачка је држала Југославију за непријатеља.²⁰⁰ Врло брзо, 6. априла 1941, немачки бомбардери долетели су на Београд.²⁰¹ Краљ и влада, укључујући и Слободана Јовановића, половином априла, прешли су, преко Грчке и Египта, прво у Јерусалим, а касније у Лондон.²⁰²

Српски културни клуб није априла 1941. званично распуштен, али силом прилика његово организовано функционисање прекинуто је ратним догађајима. Вођство Клуба више није било на окупу. Већи део водећих чланова Клуба нашао се у Равногорском покрету Драже Михаиловића (Драгиша Васић, Младен Жујовић, Стеван Мољевић и други). Никола Стојановић нагињао је ка Равногорском покрету, али није узео директно

---

¹⁹⁸ М. Зећевић "Slobodan Jovanović i 27. mart", 51.

¹⁹⁹ А. Павковић, *нав. дело*, 28.

²⁰⁰ Ј. В. Нортнер, *нав. дело*, 260.

²⁰¹ *Исто*, 274.

²⁰² Ж. Стојковић „Слободан Јовановић 1869-1958. Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“ (1991), 768.

учешће у њему. У београду је остао Стеван Станковић који је августа 1941. године приступио београдском Политичком одбору четничког покрета „у име Српског културног клуба“. Значајан део националних захтева Српског културног клуба преузео је Равногорски покрет, а у њиховој изради деловали су и Жујовић, Васић и Мољевић, као чланови Извршног одбора *Централног националног комитета* покрета Драже Михаиловића.²⁰³ Дугачка је листа чланова Клуба који су учествовали у оснивању, организацији и раду Равногорског покрета.²⁰⁴

Сам Слободан Јовановић налазио се ван граница Југославије, учествујући у влади Душана Симовића у Лондону. У вођењу државних послова учествовао је током прве две и по године. Заменио је генерала Душана Симовића на челу владе 11. јануара 1942. године, а остао њен председник, вршећи и дужност заменика министра војске у Отаџбини, Драгољуба Михаиловића.²⁰⁵ Слободан Јовановић био је председник једне владе која готово да није имала било какав утицај на догађаје у Југославији, а у исто време била је и паралисана и унутрашњим сукобима међу својим члановима, од којих је најдубљи био између српских и хрватских министара. Сама улога Слободана Јовановића пала је на то да одржава на окупу две супростављене стране, те да тако очува јединство владе. Поднео је оставку 26. јуна 1943. противећи се одлучно плановима краља Петра да се ожени у Лондону за време рата. Саму оставку поднео је под притиском хрватских министара који су одобравали краљеве планове. Још извесно време остао је на положају заменика премијера у влади свог наследника, а потом одбијао да учествује у било којој од чиновничих влада.²⁰⁶ Наредне, 1944, под притиском британске владе, краљ Петар отпустио је чиновничку владу и наименовао коалициону владу са седиштем у Југославији. Пре самог наименовања нове владе, краљ Петар II обратио се за савет и Јовановићу који му је предложио да образује „једну репрезентативну политичку владу која би добила јемство да ће и Михаиловићева герила бити признавана и помагана као савезнички покрет отпора“. Краљ, ипак, за председника владе именовано је представника Хрватске сељачке странке, последњег бана Хрватске, Ивана Шубашића, а почетком септембра 1944. објавио

---

²⁰³ N. A. Popović „Srpski kulturni klub (1937-1941)“, 134-135.

²⁰⁴ Д. Ђорђевић, *нав. дело*, 50.

²⁰⁵ Ж. Стојковић „Слободан Јовановић 1869-1958. Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“ (1991), 768.

²⁰⁶ А. Павковић, *нав. дело*, 30.

проглас да јединице партизанског покрета Комунистичке партије Југославије признаје за герилу савезничке стране.²⁰⁷

Након завршетка рата остао је, све до своје смрти 12. децембра 1958, у Лондону као емигрант. Становао је у скромној соби хотела *Тјудор корт*, настављајући да пише, а већ 1945. године иницирао је оснивање Југословенског народног одбора у Лондону и био изабран за његовог председника. Пет година касније оснива и лист Југословенског народног одбора *Поруке* (1950-1958), пише расправе *О тоталитаризму, Моји савременици* и *Један прилог за изучавање националног карактера*. У међувремену у Југославији, на инсценираном суђењу генералу Михаиловићу, власт Федеративне Народне Републике Југославије, јула 1946. године, осудила је Слободана Јовановића у одсуству. Осуђен да је издајник и ратни злочинац са казном лишења слободе с принудним радом у трајању од 20 година, на губитак политичких и појединих грађанских права у трајању од 20 година, као и на конфискацију целокупне имовине и на губитак држављанства²⁰⁸

Тек након више од шест деценија укинута је пресуда Слободану Јовановићу. У захтеву за рехабилитацију наведено је да краљевска влада није била издајничка, већ је била савезник антифашистичке коалиције. Слободан Јовановић је био антифашиста, није био присталица Комунистичке партије Југославије и никада није прихватио увођење социјалистичког режима.²⁰⁹

---

²⁰⁷ Ж. Стојковић „Слободан Јовановић 1869-1958. Биографски подаци и прилози. Календарски преглед“ (1991), 768.

²⁰⁸ *Савременици о Слободану Јовановићу*, 12.

²⁰⁹ Marinko M. Vučinić „Prvi Slobodan među Srbima“ u *Hereticus: časopis za preispitivanje prošlosti*, Beograd 3-4/2007, 239.

V ЗАКЉУЧАК

У периоду тешких криза у држави, честих унутрашњих државних потреса и спољних изазова, поремећају вредности и оријентација настао је Српски културни клуб, као скуп одређеног дела интелигенције који је увидео да је време за одређене промене. Српски интелектуалци били су се окупили око најистакнутијег – Слободана Јовановића. Тада „најгласније српско перо, он је покушао да заустави српско пропадање на једној реалној црти.“²¹⁰ За једну од почетних грешака наводио је завођење строгог централизма, сматрајући да је Србији, након петогодишњег ратовања био потребан један период обнављања и опорављања, што је по њему изискивало посебну српску јединицу. Тако се „могло десити да су српски крајеви и поред тзв. српске хегемоније, остали у погледу писмености, и у погледу јавног здравља и у погледу локалног саобраћаја тако уназађени“. Више од свега, њега је бринуло стање прилика у Македонији, због мањка националне свести македонских Словена. У разговорима са савременицима, Слободан Јовановић, често је истицао проблем Македоније, о којој је пуно размишљао и у својој младости, што је засигурно доста утицало и на саму помисао о оснивању неке организације која би се бавила том проблематиком. Са тим у вези, Српски културни клуб требало је да поспешу рад на придобијању, тада, уже национално неодређене Македонце и Муслимане. Такође, требало је остати ван међупартијских расправа и залагати се за јачање културе.²¹¹ С друге стране, Слободан Јовановић, под културом је подразумевао све гране духовног живота једног народа, у која би спадала чак и питања политике, права, војске и привреде.²¹²

Међутим дефинитивно одступање од дотадашњих правила и погледа Клуба дошло је са Споразумом о Бановини Хрватској. Тада се Српски културни клуб претворио у реторички једног од највећих критичара унутрашњих политичких реформи. Јавио се страх да ће се Хрватска одвојити, иако је Слободан Јовановић и даље веровао да Хрвати неће срушити Југославију, јер би им велике силе преотеле велики део обале. Клуб је почео

---

²¹⁰ М. Екмечић, *нав. дело*, 423.

²¹¹ Р. Ј. Кнежевић „Слободан Јовановић у светлости докумената“, 279-280.

²¹² Д. Н. Баста, *нав. дело*, 108.

да тражи иста права и за Србе, као што су споразумом добили и Хрвати. У свом гласилу *Српски глас*, долазило је до изражаја разних политичких размишљања чланова Клуба, а понајмање Слободана Јовановића. Међутим, најзначајнија активност је и даље обављана на предавањима истакнутих интелектуалаца са трибине Клуба. Након завршетка Другог светског рата, посебно је оптуживан Клуб да је био средиште великосрпске завере. Но ипак, чланови Клуба, те и сам Слободан Јовановић, исказивали су само наглашену патриотску забринутост. Треба још једном напоменути да је сматрано да јака Србија може бити само у јакој Југославији, те и да се и није размишљао ван оквира јединствене државе.²¹³

Иако је називан Српским политичким клубом, он није доживео дан да постане партија. Деловање на политичкој сцени достигало је само до упућиваних критика и деловања преко *Српског гласа*. Свеједно, говорило се о тенденцијама Клуба да постане политичка партија. У жељи да уклони таква мишљења, Слободан Јовановић је био изричит у објашњењу да намере Клуба не иду у правцу једне српске странке. Говорио је Драгољубу Јовановићу: „Но неће бити чега се ви бојите. Не може се створити српска странка“.²¹⁴ С друге стране, извори указују да је Слободан Јовановић подржавао идеје да се спроведе окупљање свих политичких партија у један национални фронт, али не са њим на челу. У разговору са Димитријем Љотићем²¹⁵ сложио се да би требало да се формира једна странка са радикалом Ацом Станојевићем²¹⁶ на челу.²¹⁷ Све ове планове спречило је избијање Другог светског рата када је незванично и престао рад Српског културног клуба.

Тада, а и током времена постављала су се разна питања о утицају и деловању интелектуалне елите у одсудним временима. Колико је могла и да ли је имала право утицати на развој или на деградацију појединих аспеката живота у једној држави? Да ли је уопште смела имати право да буде аполитична, или је, пак, требало оставити политику политичарима?

---

²¹³213 М. Екмечић, *нав. дело*, 424.

²¹⁴ Д. Јовановић, *Пол. успомене*, 303.

²¹⁵ Димитрије Љотић (1891-1945) је био српски политичар, министар Краљевине Југославије, адвокат и вођа покрета ЗБОР

²¹⁶ Аца Станојевић (1852 — 1947) је био српски и југословенски политичар, један од оснивача Народне радикалне странке.

²¹⁷ N. Popović, *S. J. i jugoslovenska država*, 224.

Извори и литература:

Објављени извори:

- Vladimir Dedijer, *Josip Broz Tito – Prilozi za biografiju*, Београд 1953.
- *Савременици о Слободану Јовановићу*, прир. Јовица Тркуља, Маринко Вучинић, Београд 2009.
- Перо Симић, *Искушења српске елите: документи о раду Српског културног клуба*, Београд 2006.
- Милутин Стијовић, *Српски глас*, Нови Сад 2004.

Мемоари:

- Димитрије Ђорђевић, *Ожигљци и опомене I*, Београд 1994.
- Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене: Искушења V*, Београд 1997.
- Драгољуб Јовановић *Људи, људи... Медаљони 94 политичких, јавних, научних и других савременика*, Београд 2005.
- Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936-1941*, Нови Сад 2008.
- Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma : dnevničke beleške 1939-1941 : londonske beleške 1944-1945*, Novi Sad 1998.
- Коста Ст. Павловић, *Слободан Јовановић у емиграцији: разговори и записи*, Београд 1993.

Штампа:

- *Време*
- *Правда*
- *Политика*
- *Српски књижевни гласник*

Литература:

- Данило Н. Баста, *Пет ликова Слободана Јовановића*, Београд 2003.
- Ljubo Boban, *Sporazum Svetković-Маček*, Београд 1965.
- Софија Божић „Часопис Круг(1938) о Југословенству и српско-хрватским темама“ у *Токови историје*, Београд 3/2009.
- Marinko M. Vučinić „Prvi Slobodan među Srbima“ у *Hereticus: časopis za preispitivanje prošlosti*, Београд 3-4/2007.
- Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941 I део*, Београд 1996.
- Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у новом веку (1492-1992)*, Београд 2017.
- Momčilo Zečević “Slobodan Jovanović i 27. mart” у: *Istorija 20. veka*, Београд 1/1996.
- Milosav Janjićijević, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Београд 1984.
- Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности књ. 2*, Београд 1991.
- Надежда Јовановић „Слободан Јовановић и Драгољуб Јовановић – прилог проучавању њихових узајамних односа“ у *Токови историје*, Београд 1-2/1996.
- Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Ljubljana 1979.
- Борис Милосављевић. *Слободан Јовановић: теорија*, Београд 2017.
- Борис Милосављевић „Питање покретача и оснивача Српског културног клуба“ у: *Токови историје*, Београд 1/2012.
- Александар Павковић, *Слободан Јовановић: Један несентиментални приступ политици*, Београд 2008.
- Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, Београд 2004.
- Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988 I knj. Kraljevina Jugoslavija 1914-41*, Београд 1988.
- Небојша Поповић „Слободан Јовановић и Српски културни клуб“ у *Слободан Јовановић – личност и дело*, Београд 1998.
- Nebojša A. Popović „Srpski kulturni klub (1937-1941)“ у: *Istorija 20. veka*, Београд 1-2/1989.

- Nebojša A. Popović, *Slobodan Jovanović i jugoslovenska država – ideje i stvarnost*, Beograd 2001.
- Mira Radojević “Sporazum Cvetković-Maček i pitanja razgraničenja u Sremu” u: *Istorija 20. veka*, Beograd 1-2/1992.
- Борислав Солеша, *Српски научни круг*, Крагујевац 1998.
- Владимир Ћоровић, *Историја Срба II*, Пирот 2006.
- Jacob V. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka 1972.
- Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata II*, Zagreb 1961.